

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
Кафедра історії нового та новітнього часу

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ
МАТЕРІАЛИ ДО КУРСУ
ІСТОРІЇ КРАЇН
ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА
ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ
(НОВІТНІЙ ПЕРІОД)**

Чернівці
Чернівецький національний університет
2014

ББК 63.3(0)677
Н 156
УДК 94(4+7)"19"(072)

Друкується за ухвалою Вченої ради факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (від 25 листопада 2014 року, протокол №4)

Н 156 Навчально-методичні матеріали до курсу історії країн Західної Європи та Північної Америки (новітній період) / Укл.: О. І. Сич, А. В. Мінаєв. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – 80 с.

У виданні містяться матеріали для самостійного вивчення історії країн Західної Європи та Північної Америки у новітній період.

Призначено для студентів факультету історії, політології та міжнародних відносин спеціальності «Історія», а також для вчителів історії.

**УДК 94(4+7)"19"(072)
ББК 63.3(0)677**

© Сич О.І., Мінаєв А.В., 2014
© Чернівецький
національний університет, 2014

Західне суспільство після Першої світової війни (підсумки та наслідки війни)

Починаючи опрацьовувати дану тему, студент має розрізняти власне підсумки та наслідки світової війни 1914 - 1918 рр. Під підсумками війни слід розуміти, насамперед, її конкретні, очевидні для сучасників результати, наприклад, розпад чотирьох імперій (Німецької, Російської, Австро-Угорської та Османської), докорінна зміна політичної конфігурації в Європі та співвідношення сил на міжнародній арені, виникнення 9 незалежних держав у Центрально-Східній Європі (Австрія, Чехословаччина, Угорщина, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Королівство сербів, хорватів і словенців, яке згодом отримає назву Югославія) та 5 нових держав на Близькому Сході (Ірак, Йорданія, Сирія, Ліван і підмандатна територія Палестина), а також, можливо, й не такі наочні, але не менш відчутні результати, такі як, наприклад, занепад європоцентризму, початок кризи колоніальної системи та деякі інші.

До наслідків Першої світової війни відносять породжені нею явища та процеси, які мали далекосяжний характер, які визначили напрямок розвитку західних країн і стали тенденціями історичного процесу впродовж більшої частини ХХ століття. Про політичні, економічні, соціальні та психологічні наслідки світової війни для країн Західної Європи та Північної Америки можна дізнатися з навчальних посібників проф. Сича О. І.:

- *Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.): Навчальний посібник.* – Чернівці, 2008. (див. сс. 10 - 23)
- *Всесвітня історія (1918 - 1945 рр.). Навчальний посібник.* - Чернівці, 2000. (див. сс. 5 - 17)
- *Нариси з всесвітньої історії. ХХ століття. Навчальний посібник.* – Чернівці, 2003. (див. сс. 6 - 23)

Підсумки та наслідки війни визначили й характерні риси суспільної свідомості та духовного життя західного суспільства в міжвоєнний період, про що студент може прочитати в таких статтях проф. Сича О. І.:

- *О некоторых социально-психологических последствиях первой мировой войны // Вопросы истории.* – 2001. - № 11 – 12. – с. 109 - 113.
- *На зламі двох епох (до питання про зміни в суспільній свідомості після Першої світової війни) // Науковий вісник*

Чернівецького університету. Випуск 73-74. Історія. Збірник наукових праць. – Чернівці: Рута, 2000. – с. 242 - 254. - або - *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва.* – 2001. – № 4. – с. 62 - 70.

Таким чином, підсумки та наслідки Першої світової війни зумовили глибинні зміни фактично в усіх компонентах тодішнього західного суспільства та визначили головні тенденції політичного, соціально-економічного та духовного розвитку країн Європи та Північної Америки в наступні десятиліття. Більше того, війна та її наслідки ініціювали процеси, які привели в середині ХХ століття до суттєвої, а в багатьох аспектах і до сутнісної трансформації західного суспільства в цілому та капіталізму, як його соціально-економічної складової, зокрема.

Післявоєнний устрій світу: Версальсько-Вашингтонська система

Після закінчення Першої світової війни державами-переможницями, на підставі низки договорів з переможеними країнами, була оформлена нова міжнародна конфігурація, засади якої були закладені рішеннями Паризької та Вашингтонської міжнародних конференцій.

1. Паризька мирна конференція та її рішення.

Міжнародна конференція, що почалася в 1919 р. в Парижі, мала за мету розробити умови та принципи мирного врегулювання після завершення Першої світової війни та створити нову політичну систему в Європі та світі.

Студенту треба уважно ознайомитися з умовами договорів, підписаних з переможеною Німеччиною та її союзниками, а саме: з Версальським (28 червня 1919 р.), Сен-Жерменським (10 вересня 1919 р.), Нейїським (27 листопада 1919 р.), Тріанонським (4 червня 1920 р.) та Севрським (10 серпня 1920 р.). Для цього слід опрацювати відповідні розділи таких видань:

- *Дюррозель Ж-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.* -Київ, 1995.
- *Європа между миром и войной, 1918-1939.* – М., 1992.
- *XX век: основные проблемы и тенденции международных отношений.* – М., 1992.

• *Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики XX – XXI ст. Навчальний посібник.* / Салабай В.Ф., Дудко І.Д. та ін. – К., 2006.

• Киссинджер Г. *Дипломатія.* - М., 1997.

• Клейменова Н.Е., Сидоров А.Ю. *Версальско-Вашингтонская система международных отношений: проблемы становления и развития: Курс лекций по истории международных отношений (1918-1939).* – Ч. 1. – М., 1995.

• Цветков Г. М. *Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917 – 1945 рр.: Навч. посібник.* – К., 1997.

Ці п'ять договорів склали основу так званої Версальської системи. Тоді ж був створений новий міжнародний орган для запобігання виникнення нових конфліктів і підтримання миру шляхом створення системи колективної безпеки - Ліга Націй. Версальська система закріпила нове співвідношення сил, що склалося після війни, зокрема переважання Франції на Європейському континенті внаслідок розгрому Німеччини та провідну роль Великобританії на Близькому Сході. Помітно зросла питома вага в міжнародних справах і британських домініонів, які отримали мандати на управління деякими німецькими колоніями.

2. Вашингтонська конференція та її рішення.

Дана міжнародна конференція стала своєрідним продовженням Паризької й повинна була врегулювати суперечки між великими державами в Тихоокеанському регіоні та завершити створення нової політичної конфігурації в світі після Першої світової війни - Версальсько-Вашингтонської системи.

3. Значення та суперечності Версальсько-Вашингтонської системи.

Аналізуючи створення Версальсько-Вашингтонської системи, треба звернути увагу як на її позитивні, так і негативні моменти. До перших слід віднести те, що її створення забезпечило вихід з війни, дозволило послабити післявоєнну напругу та закласти основу для відносно стабільних міжнародних відносин у 20-ті роки. Рішення мирних конференцій містили низку положень, які свідчили про зростаюче розуміння необхідності оновлення принципів міжнародних відносин, зокрема визнання права на самовизначення народів і відмова, хоча й формальна, від війни як засобу вирішення конфліктів. У міжнародному плані були санкціоновані територіально-політичні зміни, що сталися внаслідок війни, розпаду чотирьох імперій (Австро-Угорської, Російської, Німецької, Османської) і утворення нових держав. Міжнародним

співтовариством була визнана державність і незалежність цих країн (за що довгий час боролися їхні народи), хоча встановлені між ними кордони значною мірою були сумнівними й недосконалими.

Враховуючи настрої населення й піднесення демократичних рухів після війни, творці Версальсько-Вашингтонської системи змушені були підтримати, принаймні на словах, заклики президента Вільсона будувати світовій порядок на базі демократичних принципів і міжнародного співробітництва, щоби у такий спосіб сприяти поширенню демократичних форм управління і встановленню демократичних режимів, зокрема в новостворених державах. У результаті число демократичних країн після війни збільшилося (до майже 30-ти).

З іншого боку, важливо зрозуміти, що сама Версальсько-Вашингтонська система за своєю сутністю не могла бути тривкою. Ненадійність, слабкість і навіть вибухонебезпечність створеної структури післявоєнних міжнародних відносин були зумовлені насамперед тим, що творці цієї системи свідомо чи несвідомо поставили надто багато держав і народів у таке становище, яке спонукало їх боротися проти цієї системи. В основі хиткості і нестійкості післявоєнного устрою світу були такі чинники, як нерівномірність розвитку капіталістичних країн, яка викликала постійні зміни у співвідношенні сил між ними; поглиблення протиріч між переможеними і переможцями; незадоволення підсумками війни окремих країн з табору переможців; обурення малих країн, інтересами яких часто зневажали.

Великі держави на Паризькій конференції вочевидь недооцінили можливих економічних наслідків укладених договорів, які обтяжували світове господарство надмірними репараційними платежами і штучним припиненням економічних зв'язків, що склалися століттями. Поява нових - слабких за своїм економічним потенціалом - держав на обшарі Європи ще більше ускладнила економічну ситуацію.

Проголосивши принцип національного самовизначення народів як основу для національно-державного розмежування, «архітектори» післявоєнного устрою світу неодноразово порушували його самі або закривали очі, коли їх порушували інші. Втіленню в життя ідей і принципів, які в теорії виглядали розумними і справедливими, також заважав несамовитий етнічний націоналізм, під впливом якого закладалися підвалини Версальської системи, створюючи умови для її розхищення й занепаду.

Нарешті, не сприяла стійкості Версальсько-Вашингтонської системи й та обставина, що поза її рамок опинилася Радянська Росія, підпису якої не було під жодним договором. Характерною рисою цієї системи була її антирадянська спрямованість. Страх, що більшовицька революція або її ідеї поширюватимуться на інші європейські країни, спонукав союзників створити на західних кордонах Радянської Росії «санітарний кордон» з малих країн (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія), який розглядався ними як «бар'єр проти більшовизму». Таким чином, Радянська Росія, яка була не тільки усунута від участі у вирішенні міжнародних проблем, але й зазнала з боку країн Антанти і США інтервенції, дипломатичної ізоляції, економічної блокади, ворожої пропагандистської кампанії, також не була зацікавлена в збереженні Версальсько-Вашингтонської системи. Поза межами даної системи опинилися й США, які не ратифікували Версальський договір. Неучасть у Лізі Націй Сполучених Штатів і недопущення до неї Радянської Росії не могли не знизити ефективність цієї організації.

Таким чином, світова війна та післявоєнне мирне урегулювання не розв'язали багатьох суперечностей, а лише приглушили їх, загнали усередину, а також створили ґрунт для незадоволення її результатами та посилили прагнення до їх перегляду. Версальсько-Вашингтонська система проіснувала двадцять років і завершилася Другою світовою війною.

Німеччина в 1918 - 1939 рр.

Поразка Німеччини у світовій війні та загострення економічної й політичної кризи в країні спричинили початок Листопадової революції. Насамперед потрібно з'ясувати цілі, рушійні сили та характер Германської революції 1918 – 1919 рр. Окрему увагу слід приділити ролі соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) у революційних подіях з огляду на різні оцінки діяльності цієї партії у вітчизняній і зарубіжній історіографії.

Розглядаючи історію Веймарської республіки, що народилася в 1919 р., слід обов'язково врахувати вплив Версальського договору на її подальшу долю. Після підписання Версальського мирного договору, який підбив підсумки світової війни для Німеччини, для німецького народу настали дуже важкі часи.

Кабальні й принизливі статті цього договору практично паралізували економічну та соціальну сфери життя німецького суспільства. Виплата репарацій країнам-переможцям ще більше ускладнювала внутрішньополітичну ситуацію. Затяжна економічна криза, масове безробіття, зубожіння широких верств населення, занепад будь-якої господарської діяльності, апатія й зневіра у майбутньому сприяли зростанню соціалістичних і націоналістичних настроїв у суспільстві.

Студент має простежити нелегкий процес становлення Веймарської республіки, проаналізувати її конституцію та партійно-політичну структуру, а також позицію тих політичних сил, які не сприймали цінності та інститути молодого німецького демократії. Німецьке суспільство по суті розкололося: одні підтримували соціалістичні та комуністичні ідеї, вимагаючи продовження революції в соціалістичному напрямку (Компартія Німеччини в перші повоєнні роки перетворилася в помітну політичну силу), інші бачили вихід із ситуації, що склалася, в приході до влади націоналістів, нарешті, значна частина суспільства хотіла скористатися історичним шансом для розбудови дійсно демократичного суспільства в рамках Веймарської республіки. Особливим випробуванням для молодого німецького демократії стала «криза 1923 р.» (загострення проблеми репарацій і Рурський конфлікт, гіперінфляція, комуністичне повстання в Гамбурзі, спроба нацистського путчу в Мюнхені).

Після 1923 р., коли країну лихоманило від гіперінфляції та спроб правих (націоналісти, монархісти, нацисти) і лівих (комуністи) сил підірвати самі підвалини Веймарської республіки, становище нормалізувалося. У другій половині 1920-х рр. здавалося, що Німеччина, нарешті, вийшла на шлях стабільності й процвітання. Мало місце піднесення економіки та культурного життя, були закладені перші основи «соціальної держави». Завдяки політиці маневрування між СРСР і західними країнами, яку вдало проводив Густав Штретземан, Німеччина вийшла з міжнародної ізоляції та значно зміцнила своє зовнішньополітичне становище.

Проте, коли наприкінці 20-х років Європу накрила світова економічна криза, на поверхню спливали слабкі сторони веймарської демократії. Про останні студент може дізнатися з таких праць проф. Сича О. І.:

• *Історія країн Заходу в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.). – сс. 30 - 33.*

• *Історія країн Західної Європи в міжвоєнний період (1918–1939 рр.)*. - сс. 127 - 130.

• *Демократичний досвід Веймарської Німеччини (ретроспективний аналіз) // Суспільно-політична історія країн Європи в ХХ столітті*. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2011. – сс. 151 – 167.

В умовах кризи почала зростати популярність Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії (НСДАП) на чолі з Гітлером. Ідеологія нацистської партії була досить простою й тому користувалася популярністю серед населення. В усіх бідах, труднощах і поразках, зокрема, у важкому матеріальному становищі німців, звинувачували «внутрішніх ворогів» і євреїв. Слов'яни, цигани, євреї, демократи, комуністи, пацифісти - всі вони оголошувалися ворогами й підлягали фізичному знищенню на благо Німеччини. Для боротьби з ворогами необхідно було згуртувати в єдину націю різні верстви населення й придушити класову боротьбу й будь-який соціальний протест. Така ідеологія, підкріплена промовами Гітлера, які зачаровували публіку, була зрозуміла простому німцеві й викликала у багатьох симпатію. Для великих капіталістів-власників також було вигідно зробити ставку на НСДАП, яка ставила собі за мету придушити соціальну боротьбу, тим самим не допустивши революції, за яку боролися комуністи.

27 березня 1930 р. зазнав краху останній парламентський уряд «великої коаліції», очолюваний СДПН. Його місце зайняла президентська система і режим надзвичайних позапарламентських дій і постанов. В умовах зростання масового безробіття (понад 6 мільйонів на 1933 р.) й поглиблення кризи авторитет СДПН і партії «Центр» стрімко падав на тлі значного поповнення лав комуністів і націонал-соціалістів. Під час виборів до рейхстагу у липні 1932 р. НСДАП отримала 37,5%, а КППН - 14,5% голосів, а разом вони, будучи непримиренними політичними ворогами, фактично утворили антидемократичну більшість у парламенті. Майже щоденні вуличні бійки між нацистами, комуністами та поліцією породжували у населення відчуття громадянської війни, яка, здавалося, невблаганно насувалася. Гітлер навмисно провокував таке становище, виставляючи себе єдиним рятівником німецького суспільства від «червоної загрози». Його стратегія спрацювала, коли 30 січня 1933 р. рейхспрезидент Гінденбург призначив його рейхсканцлером.

Студенту слід уважно опрацювати рекомендовану літературу, щоби чітко з'ясувати причини перемоги нацизму в Німеччині, зміст внутрішньої політики та етапи зовнішньої політики нацистського режиму. Для цього, а також для розуміння, які трансформації відбулися в німецькому суспільстві в умовах тоталітарного режиму, радимо звернутися до наступної літератури:

• *Бобилева С. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року*. – Дніпропетровськ, 2003.

• *Ширер У. Взлет и падение третьего рейха: В 2-х т.* - М., 1991.

• *Хаффнер С. Революция в Германии 1918/19. Как это было в действительности?* - М., 1983.

• *Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади / Пер. з нім.* – К., 2009.

• *Еліас Н. Про німців / З нім. Пер. О. Кислюк.* – К., 2010.

• *Патрушев А. Германская история.* - М., 2003.

• *Озмент С. Могучая крепость: Новая история германского народа.* - М. 2007.

Велика Британія в 1919- 1939 рр.

Починаючи розгляд даної теми, треба спершу зрозуміти неоднозначні наслідки Першої світової війни для Великої Британії, особливості її економічного та політичного становища. Особливу увагу варто приділити таким питанням, як проблема «реконструкції» економіки, зміни в Лейбористській партії, занепад Ліберальної партії та криза лібералізму як доктрини, початок кризи Британської колоніальної імперії (прикладом може слугувати національно-визвольна війна ірландського народу 1919 - 1921 рр. і надання Ірландії статусу домініону).

У період стабілізації темпи економічного розвитку були вкрай низькими, за винятком декількох новітніх галузей, тому на кінець 1920-х рр. Велика Британія змогла лише відновити свій довоєнний рівень. Відновлення «золотого стандарту» фунту стерлінгів посилило позиції фінансових кіл, але ускладнило умови британського експорту, що негативно позначилося на прибутках промисловців. Разом із тим, як і в інших країнах Західної Європи, у Великій Британії зріс життєвий рівень т. зв. середніх верств суспільства.

Помітною подією 1920-х рр. стало створення першого лейбористського уряду на чолі з Рамсеєм Макдональдом. І хоча цей уряд не міг похвалитися якими-небудь суттєвими успіхами й

проіснував менше року, самий факт приходу лейбористів до влади відображав важливі зміни, що сталися в політичному житті країни, а саме: занепад лібералізму як ідеологічної доктрини та Ліберальної партії, оновлення традиційної для Великої Британії двопартійної системи, перетворення Лейбористської партії на так звану державну партію, тобто таку, яка більше не закликала до радикального зламу існуючої системи.

У міжвоєнний період вельми помітну роль в англійському суспільстві почали відігравати профспілки (тред-юніони), які захищали права робітників. Свою силу вони продемонстрували під час загального страйку 1926 р., що налякало не тільки англійську буржуазію, але й керівництво Британського конгресу тред-юніонів і Лейбористської партії. Свого роду реакцією правлячих кіл на це небезпечно для англійської буржуазії явище став закон 1927 р. проти страйків і тред-юніонів, а також так звана політика мондізму.

Світова економічна криза, що почалася 1929 р., призвела до різкого обвалу цін, банкрутства й закриття багатьох компаній і, як наслідок цього, до великого безробіття, що, в свою чергу, спричинило хвилю масових протестів, які нерідко придушувалися силою. Другий лейбористський уряд (1929 - 1931 рр.) виявився безпорадним перед проблемами, що породила криза. Політика його керівництва в особі прем'єр-міністра Р. Макдональда призвела до «кризи 1931 р.», яка дуже послабила позиції Лейбористської партії в 1930-х роках. Новостворений «національний» уряд вдався до надзвичайних заходів, щоби подолати економічну кризу та її наслідки, зокрема відмовився від золотого стандарту фунту стерлінгів і здійснив перехід до політики протекціонізму.

В умовах кризи й зростання соціального незадоволення пожвавився фашистський рух у Британії. Студенту треба розібратися, чому британський фашизм не набув поширення в британському суспільстві й незабаром занепа. Слід звернути увагу й на посилення відцентрових тенденцій у Британській імперії. Щоби послабити їхній розвиток був прийнятий Вестмінстерський статут.

Велика Британія, яка вийшла з Першої світової війни переможницею, продовжувала відігравати вагомий роль у політичному житті Європи й світу. З одного боку, її зовнішньополітичний курс був спрямований на неприпустимість повторення жахів Першої світової війни, з іншого, залишаючись провідною колоніальною державою, вона

в 1930-х рр. безжалюбно придушувала національно-визвольні рухи й повстання в своїх колоніях - в Індії, Бірмі, на острові Цейлон (сучасна Шрі-Ланка) та інших.

В європейській політиці Велика Британія разом із своїм союзником - Францією - протягом 1920-х рр. намагалася домінувати в Європі й ставила собі за мету боротьбу з більшовизмом, будучи в цьому найбільш послідовною антирадянською силою. Англо-радянська криза 1927 р., пов'язана з нібито радянською підтримкою страйкового руху в Британії через структури Комінтерну, призвела до різкого загострення міждержавних стосунків між Великою Британією та СРСР. Сторони розірвали дипломатичні відносини (за ініціативи британського уряду) і перебували у край напруженому стані один із одним аж до 1939 р.

Ще одним напрямком у зовнішньополітичному курсі держави була т. зв. політика умиротворення, тобто «загравання» з гітлерівською Німеччиною. Британський уряд, прагнучи за будь-яку ціну спрямувати загарбницькі плани Німеччини на Схід, проти Радянського Союзу, всіляко сприяв Гітлеру. Він закривав очі на відкрите недотримання Гітлером пунктів Версальського договору, порушення ним Локарнських угод, збільшення військових витрат, запровадження загальної військової повинності тощо. Ця недалекоглядна політика призвела до чергового переділу Європи, а потім і до нової світової війни, неабияка частка відповідальності за що лягає й на правлячі кола Великої Британії. З даної теми корисними для студента будуть такі видання:

- *История Великобритании / Под ред. Кеннета О. Моргана. – М., 2008. - 680 с.*
- *Дэниел Кр. Англия. История страны. - М. - СПб., 2007. – 480 с.*
- *Трухановский В.Г. Новейшая история Англии. – М., 1958.*
- *Сич О. І. Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.). – Чернівці, 2008.*

Франція в 1919 – 1939 рр.

Розглядаючи підсумки Першої світової війни для Франції, слід зауважити, що особливо відчутними були її людські втрати. Тому, почавши відновлювати господарство, країна зіткнулася з проблемою нестачі робочих рук. Впродовж наступних декількох

років до неї прибуло близько двох мільйонів робітників-іммігрантів, переважно з Італії, Іспанії та Польщі.

Під тиском робітничого руху уряд Ж. Клемансо погодився в 1919 р. на скорочення тривалості робочого дня до 8 годин. Однак через боротьбу течій у робітничому і соціалістичному рухах і через угодовську позицію керівництва Загальної конфедерації праці страйк залізничників 1920 р. закінчився поразкою, і загроза загальнонаціонального страйку була усунена. У цьому ж році стався розкол СФЮ (Французької соціалістичної партії), і значна частина соціалістів створили Французьку комуністичну партію, яка стала помітним чинником політичного життя країни.

На парламентських виборах 1924 р. перемогу здобула коаліція соціалістів і радикалів, які об'єдналися в т. зв. «Лівий блок» (чи «Картель лівих»). Уряд «Лівого» блоку очолив Едуард Ерріо. У царині зовнішньої політики він встановив дипломатичні відносини з Радянським Союзом, а також прийняв план Дауеса й почав проводити політику примирення з Німеччиною. Але в царині внутрішньої політики плани його уряду зазнали невдачі через спротив великих фінансових кіл. Наступні уряди «Лівого блоку» загрузили у колоніальних війнах у Марокко та Сирії, а також не змогли зупинити падіння франка, що створило загрозливу ситуацію з національними фінансами.

Створення уряду «національного єднання» на чолі з Раймоном Пуанкаре, якому вдалося здійснити вдалу фінансову реформу й стабілізувати курс національної валюти, свідчило про посилення позицій правих сил. Водночас у другій половині 1920-х рр. послабили зовнішньополітичні позиції Франції в Європі, незважаючи на заспокійливі заяви та ентузіазм міністра зовнішніх справ Аристіда Бріана.

Як і в усьому західному світі, у Франції в роки стабілізації спостерігалось зростання промислового виробництва та поживлення діяльності торгових компаній. Економічне зростання країни сягало 40% від довоєнного рівня. Це була країна, громадяни якої вважали, що всі жахи війни позаду, і що тепер треба радіти життю, тому сподівалися на економічне тривале піднесення. Вони вели розмірений, спокійний образ життя, намагаючись забути жакливі втрати війни, стерти з пам'яті все найгірше. «Все, що завгодно, але тільки не війна» - це була своєрідна настанова у свідомості французького суспільства. У цей час зміцнюються позиції середнього класу,

який відіграє помітну роль в економічному розвитку держави та багато в чому впливає на політику, стаючи опорою Радикальної партії.

Однак, Францію не оминула світова економічна криза, і бурхливе зростання промисловості обернулося суттєвим спадом. У розпал кризи закривалися збиткові підприємства, що вело до масових звільнень та зростання безробіття. Невдоволення зростало з кожним днем, чим намагалися скористатися праві антиреспубліканські сили, зокрема фашистські й профашистські організації, які 6 лютого 1934 р. здійснили невдалу спробу путчу. Студенту слід з'ясувати особливості французького фашизму, небезпека якого була однією з причин утворення Народного фронту в 1935 р., який об'єднав у собі всі ліві й лівоцентристські політичні сили.

Ліві сили, які об'єдналися в Народний фронт, перемогли на парламентських виборах 1936 р. Лідер СФЮ Леон Блюм сформував уряд із соціалістів і радикалів, до складу якого вперше увійшли жінки. Цей уряд здійснив низку реформ, які суттєво покращили матеріальне та правове становище робітників, міської дрібної буржуазії та селянства. Однак незабаром почалося загострення внутрішньополітичної ситуації в країні внаслідок перетворень, проведених урядом Народного фронту. Впливові промислові й фінансові кола були незадоволені новою соціальною політикою відмовлялися співробітничати з урядом, бойкотували його рішення й заходи, виводили свої капітали за кордон, підриваючи фінансове становище в країні. Студент має проаналізувати причини розпаду Народного фронту та його значення.

Після розпаду Народного фронту політика уряду радикала Даладье набувала все більш правого характеру. Робочий тиждень збільшився до 48 годин, підвищилися податки, причому це торкнулося і незаможних, і середніх верств населення, придушувалися страйки. ФКП і СФЮ перейшли до принципової опозиції, засуджуючи і зовнішню, і внутрішню політику кабінету. З кінця серпня 1939 р., після підписання радянсько-німецького пакту про ненапад, уряд розгорнув антикомуністичну кампанію, закрив комуністичні газети, добився усунення депутатів від ФКП зі складу парламентських комісій тощо. В обстановці поглиблення політичної нестабільності, загострення соціально-економічних проблем, подальшої поляризації суспільства та поширення в ньому

поразницьких настроїв Франція зустріла початок Другої світової війни, в якій її спіткала повна поразка, що поставила країну на грань національної катастрофи.

Більш докладно про найважливіші події й явища міжвоєнної історії Франції можна дізнатися з таких видань:

- *Смирнов В. П. Новейшая история Франции.* – М., 1970.
- *История Франции / Отв. ред. Манфред А.: В 3 т. – Т. 3.* – М., 1973.
- *История Франции / Под общей ред. Ж. Карпантье, Ф. Лебрена и др. – СПб, 2008.*

Італія в 1919 – 1939 рр.

Починаючи вивчення теми, слід ознайомитися зі становищем країни після закінчення Першої світової війни. Італія належала до табору переможців, але не отримала обіцяних Антантою територій і фактично була позбавлена всіх привілеїв при підписанні мирного договору. Італійські націоналісти обурювалися через «понівечену перемогу». Багато італійців, вважаючи це зрадою, також не могли змиритися з таким станом речей. Індустріальна база, що розвивалася завдяки війні, не змогла швидко перебудуватися на мирний ритм роботи і незабаром прийшла у занепад. Два мільйони людей опинилися безробітними. Перші повоєнні роки були позначені соціальними заворушеннями, страйками, захопленням робітниками заводів і фабрик, а селянами - поміщицьких земель.

На хвилі загального невдоволення в політичному житті Італії виникає й набирає популярності нова - фашистська - партія на чолі з Беніто Муссоліні. Прихильниками Муссоліні були вояки, що повернулися з фронту й не змогли адаптуватися до мирного життя, частина безробітних, службовці, розорена дрібна буржуазія. Речники італійського фашизму твердили, що всі італійці мають згуртуватися навколо одного вождя (дуче), а для процвітання Італії потрібно вдатися до військової експансії, загарбання нових територій з метою експлуатації їх корисних копалин і трудових ресурсів. Також вони залякували громадян страшним привидом більшовизму, проти якого фашистський рух оголосив хрестовий похід.

Для забезпечення своєї безпеки та залякування політичних опонентів фашисти створювали так звані загони чорносорочечників - бойовиків, переважно із молоді та колишніх

фронтовиків. Брутальні напади воєнізованих формувань цього руху, проти яких уряд залишався бездіяльним, коштували життя тисяч соціалістів, комуністів, демократів.

У жовтні 1922 р. очільник фашистів Муссоліні інсценізував «похід на Рим» своїх прибічників. Щоб уникнути небезпеки громадянської війни, король Італії Віктор Еммануїл призначив його прем'єр-міністром.

Спочатку Муссоліні створив коаліційний уряд, який мав підтримку з боку військових, представників економіки та державної бюрократії. Йдучи до своєї основної мети - згуртування італійців в єдину націю при ліквідації всіх соціальних протиріч, Муссоліні денационалізував (віддав у приватні руки) неефективні підприємства, придушив страйковий рух, знизив безробіття та дефіцит державного бюджету, почав переслідування своїх політичних опонентів, в першу чергу комуністів і соціалістів. Для управління державою, всупереч конституції, була створена Велика фашистська рада.

Побачивши перші значні успіхи фашистського режиму, італійці проголосували за Муссоліні на парламентських виборах, таким чином офіційно давши владу в руки майбутнього диктатора. Проте, вибори були проведені з численними порушеннями та фальсифікаціями їх підсумків, в атмосфері залякування своїх політичних опонентів, що спричинило так звану «кризу Маттеотті», яка поставила під сумнів подальше перебування фашистів при владі. Однак через розпорошеність опозиційних сил, їх нерішучість і непослідовність Муссоліні вдалося опанувати ситуацію.

Зміцнивши свої позиції, Муссоліні почав встановлювати в Італії режим одноосібної влади - диктатури. Вона базувалася на монополії влади фашистської партії, ліквідації поділу влади на окремі гілки, постійній мобілізації мас та усуненні політичних противників за допомогою таємної фашистської поліції. Будь-яке інакомислення придушувалося. Всі службовці, державні чиновники та ін. повинні були бути членами фашистської партії. Були розпущені профспілкові організації, їх замінили на т. зв. корпорації. Проте, на відміну від системи влади націонал-соціалізму в Німеччині, влада Муссоліні до певної міри була обмежена авторитетом короля, точніше інституту монархії, та впливом католицької церкви, а також відносною незалежністю військових.

Муссоліні уклав договір з Римською католицькою церквою (т. зв. Латеранські угоди), визнавши її незалежність і зробивши папу Пія XI главою суверенної держави - Ватикану - в обмін на схвалення фашистської політики.

У результаті до початку 1930-х рр. Муссоліні став незаперечним авторитетом у країні, людиною, за яку кожний італієць мав бути готовим віддати своє життя. Його уряд взяв курс на розбудову «корпоративної держави» й проведення політики автаркії.

У зовнішній політиці головною метою Муссоліні було відтворення Римської імперії в часи її могутності. Для цього довгий час йшла ідеологічна та практична (військова) обробка населення Італії, в першу чергу молоді. У 1936 році Італія уклала з Німеччиною Антиконтинентальський пакт (пізніше до нього приєдналася й Японія), спрямований проти СРСР і комунізму в цілому. У 1935 - 1936 рр. Італія захопила Ефіопію (Абіссінію), атакувала острів Корфу в Іонічному морі, а в 1939 р. загарбала Албанію. У Другій світовій війні фашистська Італія була в тісному військово-політичному союзі з гітлерівською Німеччиною й виступала країною-агресором.

Для роботи над темою рекомендується наступна література:

- Алатри П. *Происхождение фашизма.* – М., 1961.
- Белоусов Л.С. *Бенито Муссолини: диктатура и демагогия.* – М., 1993.
- Григорьева И. В. *Италия в XX веке: учеб. пособие для вузов.* - 2006.
- *История Италии. В 3-х т.* – М., 1973. – Т. 3.
- Канделоро Д. *История современной Италии.* – М., 1958.
- Комолова Н.П. *Новейшая история Италии.* – М., 1970.
- Линтнер В. *Италия. История страны.* - М. - СПб., 2007.
- Лопухов Б.Р. *История фашистского режима в Италии.* – М., 1977.
- Ридли Дж. *Муссолини.* – М., 1999.
- Трубайчук А.Ф. *Бенито Муссолини. Портрет тоталитариста в историческом интерьере.* – Київ, 1998.
- Устрялов Н. В. *Италия - колыбель фашизма.* – М., 2012.

Іспанія в 1919-1939 рр.

Загальне уявлення про історію Іспанії даного періоду можна скласти, використовуючи наступні видання:

- Іваницька О.П. *Новітня історія країн Європи та Америки (1918 – 1945). Навчальний посібник.* – Київ, 2001. – сс. 164 - 219.
- Сич О. І. *Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.).* – Чернівці, 2008.
- Вилар П. *История Испании.* – М., 2006.
- Лалагуна Х. *Испания. История страны.* - М. - СПб, 2009.

У ХХ ст. Іспанія вступила з великим тягарем нерозв'язаних проблем, що залишилися їй у спадок від минулих століть, і які вона не змогла подолати, займаючи периферійне місце щодо європейських країн не тільки з географічної точки зору, але й у цивілізаційному сенсі. Ця цивілізаційна відсталість зумовлювалася соціально-економічним, політичним і певною мірою духовним відставанням даної країни від більшості держав Європи, де вже утвердилися цінності та інститути індустріального суспільства. У першій третині ХХ ст. в економіці та соціальних відносинах ще зберігалися значні залишки докапіталістичних і навіть напівфеодальних відносин. Тому проблема модернізації іспанського суспільства набула невідкладного характеру, однак їй на заваді стояли потужні сили та структури традиційного суспільства, а саме: земельна аристократія, вищий склад збройних сил з притаманними йому реакційно-консервативними поглядами та католицька церква. Саме ці сили робили все, щоби зберегти й законсервувати його усталені консервативно-католицькі цінності, придушуючи водночас ті сили, які виступали за перебудову суспільно-політичної та економічної системи. На цьому ґрунті стався, по суті, розкол іспанського суспільства на два табори: прихильників усього старого, тобто монархістів, традиціоналістів, консерваторів, і тих, хто виступав за модернізацію суспільства, його реформування на зразок провідних європейських держав. Проблема, пов'язана з необхідністю подолання цивілізаційної відсталості, стала своєрідним вододілом між цими таборами (або, як їх називали, «двома Іспаніями»).

Основну увагу студенту слід приділити вивченню іспанської революції 1931-1939 рр., зокрема її рушійних сил, характеру та етапів розвитку. Саме вона була ще однією спробою модернізації іспанського суспільства та здійснення давно настиглих реформ.

Потрібно з'ясувати, що зумовило створення Народного фронту та які перетворення почалися в країні після його перемоги на парламентських виборах 1936 р. Перемога Народного фронту, з одного боку, знаменувала початок нового етапу іспанської революції, відкривши перспективи для поглиблення її соціального змісту й продовження процесу модернізації країни, однак, з іншого, ще більше посилювала поляризацію іспанського суспільства, що незабаром спровокувало антиреспубліканський й антиреволюційний виступ всіх традиціоналістських, консервативних і націоналістичних сил. Цей антиреспубліканський заколот очолював генерал Франсіско Франко.

Війна, що розпочалася влітку 1936 р., мала досить складний характер. Звісно, насамперед це громадянська війна, яка велася між законно обраним урядом республіки, який складався з соціалістів, комуністів і навіть деяких анархістів, і об'єднаними силами всіх правих, консервативних, фашистських сил. Прихильники уряду – лоялісти, або республіканці – були прибічниками глибокої модернізації країни, шлях до якої відкривала революція, тому вони розглядали цю війну як захист демократії від фашизму та боротьбу за соціальну справедливість проти місцевої реакції. Їх противники – прихильники «старої Іспанії» – називалися націоналістами, і для них вона була війною на захист усталених норм життя та релігії, притаманних традиційному суспільству, проти, на їх думку, руйнівних дій анархістів і комуністів, отже, для них війна мала консервативно-реставраційний характер. Однак, з огляду на втручання в громадянську війну на боці націоналістів Німеччини, Італії та Португалії, вона почала набувати особливого забарвлення – для республіканців ця війна ставала національно-революційною, бо доводилося захищати завоювання революції не тільки від її внутрішніх ворогів, але й від іноземних. Крім того, втручання (фактично інтервенція) не просто зовнішніх сил, а держав з фашистськими режимами, перетворило цю війну в міжнародний конфлікт між силами фашизму та антифашизму.

Для більш поглибленого ознайомлення з подіями іспанської революції, причинами поразки республіканців, підсумками та наслідками громадянської війни в Іспанії радимо почитати такі дослідження:

- Шубин А. В. *Великая испанская революция*. М., 2012.
- *Война и революция в Испании 1936 – 1939 гг.* – М., 1968.

- Іваницька О. П. *Франко – каудильйо Іспанії. Політична біографія*. – Вінниця, 2002.
- Престон П. *Франко*. – М., 1999.
- Сориа Ж. *Война и Революция в Испании, 1936 – 1939: В 2-х т.* – М., 1987.

Сполучені Штати Америки в 1919-1939 рр.

При вивченні даної теми радимо послуговуватися такими виданнями:

- Сич О. І. *Сполучені Штати Америки в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.)*. Навчальний посібник. – Чернівці: ЧНУ, 2003. – 64 с., іл.
- Зубок Л. И., Яковлев Н. Н. *Новейшая история США*. – М., 1972.
- *История США в 4-х тт.* / Отв. Ред. Г.Н. Севостьянова. – М., 1985. - Т. 3 (1918 – 1945).
- Лан В. И. *США: от первой до второй мировой войны*. – М., 1976.
- Ремонд Р. *История Соединённых Штатов Америки*. – М., 2006.

Дану тему доцільно розпочати з вивчення підсумків Першої світової війни для США, які виявилися надзвичайно сприятливими. Під час війни Сполучені Штати стали основним постачальником військових матеріалів, продовольства й сировини для країн Антанти. Виконуючи військові замовлення останніх, американські корпорації мали величезний зиск, який сягнув 33,5 млрд. дол. За час війни та перші післявоєнні роки країни Європи заборгували їм близько 11 млрд. дол. Це означало, що Сполучені Штати перетворилися у фінансовий центр капіталістичного світу. Дана обставина разом із новим величезним посиленням економічної могутності США активізували їх зовнішню політику, на порядок денний якої вперше було поставлено завдання встановлення світової гегемонії. Однак спроба Сполучених Штатів досягти «світового лідерства» в післявоєнному світі закінчилася невдачею, що засвідчили результати Паризької мирної конференції. Студент повинен розібратися, чому так сталося, а також у суті такого явища, як ізоляціонізм.

Великі американські монополії колосально збагатилися на військових поставках воюючим країнам у роки війни й стали відігравати вирішальну роль у прийнятті тих або інших рішень державного масштабу. Зрощення держави і великого бізнесу, що почалося на початку ХХ століття, тривало й навіть ще більше посилювалося після перемоги Республіканської партії на виборах 1920 р.

1920-ті рр. характеризувалися вражаючим розвитком промислового виробництва, масштаби та результати якого були безпрецедентними. Промислове піднесення спричинило зростаюча інтенсифікація праці робітників, масове запровадження та вдале використання технічних і технологічних нововведень, посилення концентрації виробництва та капіталу, нові форми й методи організації виробництва, підвищення його ефективності, послаблення основних конкурентів на світових ринках, повернення боргів європейськими країнами. Важливими чинниками піднесення також були маркетинг, реклама, новий тип менеджменту. У цей період у США вперше стався перехід до нової стадії промислового розвитку - масового виробництва, основою якого були механізація, електрифікація, стандартизація, конвеєризація.

Промислове піднесення 1920-х рр., яке отримало назву «процвітання», покращило матеріальне становище широких прошарків населення (хоча й далеко не всіх), сприяло формуванню середнього класу. Американська долар, завдяки рекламі, став бачитися європейцям і решті світу як найбільш стійка валюта. Непохитність американського долара ні в кого не викликала сумніву, особливо на тлі успішного зростання економіки країни.

Однак у жовтні 1929 року в США, а потім у світі почалася світова економічна криза. Фінансовий ринок США обвалився й спричинив за собою обвалення ринків Європи. По всій країні закривалися збанкрутілі підприємства та банки, компанії зазнали багатомільйонних збитків, в країні з'явилися мільйони безробітних. Чимало середніх і навіть крупних підприємців, не спроможних сплатити борги через розорення, закінчували життя самогубством. Криза, що тривала з 1929 по 1933 рр., отримала назву «Велика депресія». На початку 1933 р. фінансова система США практично зупинила свою роботу. Підприємці не знали, куди й кому збувати свою продукцію, а громадяни не знали, на що купити найнеобхідніші товари.

Від безвиході багато робітників, фермерів, службовців вдалися до різних форм протесту (блокування доріг, «голодні походи» тощо). У цей час, коли натовпи безробітних американців не знали, як їм жити далі, все більшої популярності набували комуністичні та фашистські ідеї. В 1932 році з усіх штатів до Вашингтону прийшла багатотисячна колона безробітних, переважно колишніх ветеранів Першої світової війни, незадоволених пасивною позицією уряду, з вимогою допомоги. Президент Гувер надав наказ силою розігнати мітингувальників, що й було зроблено. Це ще більше посилювало зростання соціальної напруги.

На проведених у 1933 році президентських виборах, перемогу здобув кандидат від Демократичної партії Франклін Делано Рузвельт. Перед новим президентом стояло завдання подолати кризу та її наслідки. Ним і його соратниками була розроблена програма, що отримала назву «Новий курс». Студенту слід з'ясувати завдання політики «нового курсу» та визначити її етапи.

В перші 100 днів свого президентства Рузвельт провів перевірку (аудит) банків і ввів обов'язкове страхування банківських вкладів на випадок їх розорення; запроваджувалися єдині ціни і розподілялися ринки збуту; для безробітних знайшлася справа - їх відправили на будівництво доріг та інших споруд. Була посилена боротьба з мафією.

Незважаючи на «новий курс», політика Рузвельта не ліквідувала кризові явища в економіці, але зняла соціальну напругу в американському суспільстві, запровадивши державне регулювання економіки та соціальних відносин.

Студент має чітко уявляти підсумки та значення «нового курсу» Рузвельта, а також його оцінку в історичній науці. Для цього радимо звернутися до таких книжок, як:

- *Мальков В.Л. Франклин Рузвельт. Проблемы внутренней политики и дипломатии. – М., 1988.*

- *Яковлев Н.Н. ФДР – человек и политик. – М., 1988, 2003.*

У 1930-ті роки через внутрішні проблеми, спричинені економічною кризою, зовнішня політика США не відзначалася помітною активністю на світовій арені, бо, перебуваючи за океаном, американці вважали сферою свого впливу Західну півкулю й не хотіли обмежувати себе будь-якими зобов'язуючими договорами й союзами. Така позиція добровільного ізоляціонізму від міжнародних справ в середині 30-х рр. була закріплена законами про нейтралітет. Але початок війни в Європі у 1939 р. в результаті агресивної політики нацистської Німеччини змусив правлячі кола Сполучених Штатів переглянути свою позицію.

Канада в 1919 - 1939 рр.

Історію Канади в зазначений період радимо вчити за такими виданнями:

- *Канада 1918 - 1945. Исторический очерк / Отв. ред. Л. В. Поздеевой.* – М., 1976.
- *Сороко-Цюпа О. С. История Канады. Учеб. пособие.* – М., 1985.
- *Тишков В. А., Кошелев Л. В. История Канады.* – М., 1982.

Вивчення теми слід розпочати з аналізу наслідків Першої світової війни для Канади. Загалом вони були позитивними, проте, після її закінчення країна пройшла доволі напружений період, позначений проблемою реконверсії, піднесенням робітничого руху, апогеєм якого став Вінніпезький страйк 1919 р., активізацією фермерського руху і створенням Національної прогресивної партії.

У роки стабілізації канадська економіка була на піднесенні. Студенту слід з'ясувати причини канадського «процвітання» та визначити основний зміст внутрішньополітичного курсу Маккензі Кінга. Варто звернути увагу й на зміцнення зовнішньополітичного суверенітету Канади в 1920-ті роки.

Світова економічна криза в Канаді призвела до спаду промислового виробництва. Посилився рух безробітних, яскравим епізодом соціального протесту став «похід на Оттаву». Для подолання наслідків кризи та зменшення соціальної напруги К. Беннет, за прикладом американського президента Ф. Рузвельта, вдався до свого «нового курсу».

Також слід звернути увагу на загострення квебекської проблеми в 1930-х роках і кризу у відносинах федерального уряду з провінціями.

Ідеологія та практика фашизму

Фашизм (від італ. *fascio* - пучок, в'язка, об'єднання) був реакційним політичним рухом, що виник після Першої світової війни в Європі й з часом став особливою формою державного правління в деяких країнах. Важливо усвідомити, що як суспільний феномен, він був і проявом, і породженням гострої соціально-політичної та моральної кризи, що охопила капіталістичне суспільство після світової війни.

За цих обставин для певної частини правлячого класу фашизм став свого роду політичною й соціальною реакцією на небезпечні для нього явища, породжені структурною кризою тогочасного капіталізму як суспільного ладу. До фашизму панівні класи почали вдаватися тоді, коли традиційна для капіталістичних країн система влади з тих або інших причин виявлялася неспроможною в плані вирішення гострих економічних і соціальних проблем. З іншого боку, за своєю суттю він повинен був також стати альтернативою й противагою соціалізму, популярність ідей якого стрімко зростала після Жовтневої революції в Росії.

Про економічні та соціально-політичні передумови виникнення такого феномену як фашизм, а також про соціальну базу фашистських рухів радимо почитати:

- *Сич О. І. Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.): Навчальний посібник.* – Чернівці, 2008 (див. сс. 67 - 76).

Ідейні витоки фашизму мали еkleктичний характер, хоча в основі своїй, безумовно, були пов'язані з реакційними вченнями й теоріями, які виникли ще до появи самого фашизму. У попередніх філософів і публіцистів фашисти запозичували ті ідеї, які найбільше відповідали їх політичним цілям і водночас настроям і поглядам тих прошарків населення, на кого вони робили ставку. Так, у Ніцше вони запозичили ідею надлюдини, у Сореля - теорію революційного насильства, у ідеологів анархізму - ідею так званої прямої дії, у Ж. А. де Гобіно, Ж. В. де Лапужа, Х. Чемберлена - расистські ідеї. Більш докладно про це в таких працях:

- *Бурдерон Р. Фашизм: идеология и практика.* – М., 1983.
- *Рахимир П. Ю. Происхождение фашизма.* – М., 1981.
- *Сандомирский Г. Теория и практика европейского фашизма.* – М. - Л., 1929.

Особливу увагу студенту слід звернути на характерні риси фашистської ідеології та практики, такі як: крайній націоналізм, заперечення демократії, вождізм, апологія насильства (або культ сили), соціальна демагогія тощо.

Причинами поширення фашизму в Європі в 30-х рр. ХХ ст. стали світова економічна криза 1929 - 1933 рр., яка зумовила, в свою чергу, зростання соціальної напруги та загострення класових конфліктів; криза «демократичної ідеї» в умовах економічної, політичної та соціальної нестабільності; державний і суспільний

антисемітизм у політиці низки європейських країн; розкол і протиборство лівих (комуністів і соціал-демократів) і розпорошеність демократичних сил.

У підсумку фашизм призвів до встановлення в низці країн авторитарних і тоталітарних режимів, до масових репресій проти всіх інакомислячих і геноциду проти цілих народів, до розв'язання Другої світової війни з її величезними людськими жертвами та матеріальними втратами. Сьогодні його «спадщиною» послуговуються різні правоекстремістські й націоналістичні рухи, які, спекулюючи на реальних проблемах і протиріччях сучасного суспільства, розпалюють низькі інстинкти, намагаються представити себе «національною альтернативою» демократії, яка, мовляв, вироджується, деградує, а тому проголошують - завуальовано чи відкрито - необхідність встановлення режиму «твердої руки», «нового порядку», диктатури.

По цій темі студенти також можуть використати такі книжки:

- *Випперман В. Європейський фашизм в сравненні. 1922 – 1982. – Новосибірск, 2000.*
- *История фашизма в Западной Европе. – М., 1978.*

Міжнародні відносини в 1924 - 1939 рр.

Підписання мирних договорів в 1919 - 1920 рр. і урелюгування основних суперечок між державами-переможцями після Першої світової війни сприяло стабілізації міжнародних відносин. Однак уже в 1923 р. вони були піддані серйозним випробуванням через окупацію Францією Рурської області - центру важкої промисловості Німеччини. Приводом для цієї акції стала несвоєчасна виплата репарацій з німецького боку, а дійсною причиною - прагнення правлячих кіл Франції посилити свої позиції за рахунок переможеної Німеччини заради гегемонії на європейському континенті, бо для Франції окупація Рура була важливою не лише з економічного боку (контроль над німецькою металургійною промисловістю, вугіллям), але з військово-стратегічної точки зору. Виникла міжнародна криза, в ході якої ні США, ні Великобританія не підтримали Францію, яка змушена була вивести свої війська з Рура й погодитись на перегляд репараційних зобов'язань Німеччини. У підсумку, «рурська криза» змінила співвідношення сил в Європі: 1) Франція була фактично

усунута від розробки умов нового репараційного плану (так званого плану Дауеса), який фактично започаткував відбудову економіки, а згодом й військово-економічного потенціалу Німеччини; 2) зазіхання Франції на гегемонію в континентальній Європі зазнали провалу; 3) керівна роль у вирішенні репараційного питання перейшла до США та Англії. Таким чином, «план Дауеса», розрахований, здавалося б, на зміцнення Версальської системи, фактично сприяв посиленню позицій німецького імперіалізму, що створювало умови для її розхитування.

Помітну роль в зміні балансу сил, який почався в Європі, відіграли рішення Локарнської конференції, де Німеччина вперше виступила рівноправним учасником перемовин і підписаного Рейнського гарантійного пакту, що було незаперечним успіхом німецької дипломатії. На практиці Локарнські угоди, які були своєрідною політичною надбудовою "плану Дауеса", вдало були використані Німеччиною для посилення своїх зовнішньополітичних позицій. Студенту слід зауважити, що зміст договорів, підписаних в Локарно (зокрема німецько-польський та німецько-чехословацькі арбітражні договори), недвозначно вказував германському імперіалізові єдино можливий - з точки зору західних держав, які не випадково відмовилися гарантувати договори Німеччини з Польщею і Чехословаччиною, - напрямок його експансії, а саме: на Схід, проти СРСР. Фактично, антирадянські міркування, якими керувалися західні держави, укладаючи Локарнські угоди, по суті, підривали закладені ними ж основи післявоєнного устрою, так як не забезпечували безпеки кордонів навіть учасників Версальської системи, тобто Польщі та Чехословаччини. В 1926 році Німеччина була прийнята до Ліги Націй і стала постійним членом її Ради. Тим самим їй було надано статус великої держави.

У 1925 році вдалося підписати Женевську конвенцію про заборону застосування хімічної та бактеріологічної зброї (нагадаємо, що в роки Першої світової війни від газових атак загинуло майже 40 тис. вояків). На жаль, переважна більшість ініціатив у царині роззброєння в 1920-ті роки була приречена на невдачу, тому що ніхто з великих держав не хотів поступатися своїми позиціями.

Водночас у міжнародних відносинах першого післявоєнного десятиріччя зберігалися небезпечні вогнища напруги. Нестабільною залишалася обстановка в Центральній та Південно-Східній Європі: між країнами цього регіону існувало чимало неурегульованих

протирич. Введення мандатної системи для колишніх колоній Німеччини та володінь Османської імперії як засобу послаблення колоніального гніту (вона передбачала опіку Ліги Націй над підмандатними територіями) себе не виправдало. Оскільки США, що не ратифікували Версальського договору, залишилися поза Лігою Націй, то в складі її Ради залишилися лише ті країни, які отримали мандати на управління цими територіями, і опіка Ліги Націй стала фікцією, а становище підмандатних територій нічим не відрізнялося від становища колоній. Це ще раз продемонструвало народам колоній прихильне ставлення великих держав до колоніалізму. Тому 1920-ті роки не стали періодом спаду антиколоніальних рухів і настроїв. І все ж «дух Локарно», здавалося б забезпечив на декілька років безпеку й стабільність у міжнародних відносинах.

Світова економічна криза стала тим очевидним рубежем, з якого світ почав фактично вповзати в Другу світову війну. Економічна криза була світовою, але замість того, щоби скоординувати дії по її подоланню, капіталістичні країни намагалися перекласти її тягар одна на одну; між ними почалися справжні торгові й митні війни, які ще більше дезорганізували світову торгівлю, обсяг якої зменшився на 56%. Загострилось англо-американське економічне суперництво, відкритою стала боротьба за панування на морських комунікаціях.

Вже в 1931 р., відкрито порушуючи рішення Вашингтонської конференції, Японія почала реалізацію своєї загарбницької програми та окупувала Маньчжурію (Північно-Східний Китай), а в 1933 р. демонстративно вийшла з Ліги Націй. Ані Ліга Націй, ані США не стали на шлях припинення японської агресії. Передбачені на цей випадок Статутом Ліги санкції проти Японії так і не були запроваджені. Так виникло перше вогнище агресії й водночас перший прецедент безкарності агресора. 1937 року Японія розпочала повномасштабну агресію проти Китаю, жертвою якої стали мільйони громадян цієї країни.

В 1935 р. цим прецедентом скористалася Італія, яка була незадоволеною результатами Першої світової війни. Вона почала вторгнення в Абіссінію (Ефіопію), яку й захопила навесні 1936 р. І реакція Ліги Націй була млявою, а її санкції знову не спрацювали. США і Англія оголосили нейтралітет і заборонили експорт зброї в обидві країни, тим самим не зробивши ніякої різниці між агресором і його жертвою, що було, зрозуміло, на користь першого.

Головною загрозою справі миру в Європі стала нацистська Німеччина. З самого початку політика гітлерівського уряду була свідомо спрямована на руйнування Версальської системи. У 1934 р. Німеччина вийшла з Ліги Націй, а у 1935 р., порушивши Версальський договір, запровадила загальну військову повинність. Через рік німецькі збройні сили вторглися в Рейнську демілітаризовану область, порушивши вже не тільки Версальський, але й Локарнські угоди (Рейнський гарантійний пакт). Кволий протест з боку Парижа та Лондону на такі зухвалі дії Гітлера тільки заохотив його до нових агресивних кроків на міжнародній арені.

А коли в Іспанії генерал Франко здійснив путч проти демократично обраного уряду, розв'язавши громадянську війну, а Гітлер і Муссоліні відверто стали на бік путчистів (місцевих націоналістів, монархістів і фашистів), демократичні країни Заходу провадили вельми сумнівну за таких обставин політику невтручання. На аншлюс Австрії у березні 1938 р. (що було волаючим порушенням і Версальського, і Сен-Жерменського договорів) західні держави також відреагували доволі стримано. Ліга Націй в черговий раз виявилася безпорадною.

Ця політика безпринципних поступок і потурання агресивним діям фашистських держав з боку західних демократій отримала назву політики «умиротворення». Вона базувалася на трьох хибних постулатах: по-перше, на ілюзії, що політику гітлерівської Німеччини можна контролювати, стримувати в рамках, які влаштовували б Англію, Францію та їх союзників; по-друге, на войовничому антикомунізмі та бажанні ліквідувати чи послабити СРСР за допомогою фашизму, спрямувавши (або, як тоді говорили, каналізувавши) германську агресію на Схід, по-третє, на стратегічній недооцінці сутності фашизму як загрози не тільки Радянській державі та комуністичним партіям у Європі, але й західним демократіям. Найбільш активним прихильником цієї політики, її, так би мовити, уособленням був прем'єр-міністр Великобританії в 1937-1940 рр. Невілл Чемберлен.

Апофеозом такої політики стала Мюнхенська угода від 29 вересня 1938 р., яка санкціонувала розчленування Чехословаччини. Німеччина отримала п'яту частину її території й близько чверті її населення, чехословацькі воєнні споруди, половину гірських і металургійних підприємств країни, важливі залізничні магістралі. Причинами цієї події

стали невіршієність творцями Версальської системи територіальних проблем у Європі та спроба лідерів західних країн за будь-яку ціну «умиротворити» Гітлера.

Вивченню обставин її підписання, змісту та значенню студент повинен приділити особливу увагу, бо саме вона фактично дала «зелене світло» Гітлеру до початку війни в Європі в 1939 р. Також дуже важливо чітко з'ясувати згубні наслідки Мюнхенської угоди для міжнародних відносин наприкінці 1930-х рр., серед яких, зокрема, такі: 1) знехтувано норми міжнародного права; 2) підірвані підвалини системи колективної безпеки, яка, незважаючи на великі труднощі, поступово складалася в Європі в 1930-х рр.; 3) поставлено в умови ізоляції СРСР.

Аналізуючи ці наслідки, треба зрозуміти такі моменти. Керівники Великої Британії та Франції власними руками створили небезпечний прецедент, в результаті якого Гітлер без жодного пострілу отримав частину європейської країни і значно зміцнив позиції Німеччини, розірвавши з'єднувальну ланку недосконалих, але все ж таки існуючих західної і східної систем безпеки (радянсько-французький і радянсько-чехословацький договори 1935 р. втратили будь-яку цінність, а ідеї колективної безпеки було завдано нищівного удару). Мюнхенська угода позбавила Європу залишків стабільності, бо віднині малі країни континенту відчували свою беззахисність і марність сподівань на захист з боку Англії та Франції. Утворилася загроза ізоляції для Радянського Союзу, який навіть не був запрошений на конференцію в Мюнхені; для радянського керівництва це був знак того, що СРСР намагаються усунути від активної участі у вирішенні європейських проблем, а мюнхенський зговір був не квапливою імпровізацією, а свідомим актом політики «умиротворення». Зміст англо-германської декларації від 30 вересня і франко-германської угоди від 6 грудня 1938 р., які були майже рівнозначні пакту про ненапад, недвозначно свідчили про наміри французької й британської дипломатії. В Москві це було не без підстав розцінено як спробу Англії і Франції відвести загрозу від себе і спрямувати агресію Німеччини на Схід, проти СРСР. Більш того, враховуючи підтримку мюнхенської угоди з боку США, безпосередню участь Польщі і Угорщини в розподілі Чехословаччини, схвалення угоди Японією, яка ще влітку 1938 р. вдерлася на територію СРСР в районі Хасану, радянське керівництво починає замислюватися про загрозу створення єдиної антирадянської коаліції і необхідність

перегляду свого зовнішньополітичного курсу. Загалом же мюнхенський зговір є яскравим прикладом того, як поспрання норм моралі й моральності у політиці, практика подвійних стандартів у стосунках між державами, пряме потурання агресору призводять до руйнівних наслідків для міжнародного миру.

З огляду на такий розвиток подій, Радянський Союз уважав себе ізольованим і, дбаючи, насамперед, про інтереси своєї безпеки, змушений був піти на домовленості зі своїм заклитим ідеологічним ворогом нацистською Німеччиною.

Укладання пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною від 23 серпня 1939 р. зумовлювалися антирадянською спрямованістю мюнхенського зговору, таємними та неприхованими контактами лідерів західних країн з очільниками нацистської Німеччини, свідомим затягуванням Великобританією та Францією військових перемовин з СРСР влітку 1939 р.

Отже, головною причиною укладання пакту була невдача, що спіткала політику колективної безпеки, яку СРСР проводив з 1933-1934 рр. Безпосереднім приводом до його підписання став провал переговорів між Радянським Союзом, Англією та Францією про створення військово-політичного союзу. Остаточне рішення радянського уряду піти на зближення з Німеччиною було прийнято не раніше середини серпня 1939 р. Підвалиною для прийняття такого рішення були побоювання радянських керівників, що Англія і Франція можуть відступитися від СРСР в обстановці зростання загрози німецької агресії проти Польщі. Сутність радянського рішення полягала в тому, щоби, опинившись в ізоляції, проводити незалежний курс в інтересах своєї національної безпеки. Наслідком такої політики радянського керівництва було, з одного боку, зміцнення безпеки країни, а з другого - посилення територіальної експансії в поєднанні з політичним співробітництвом з Німеччиною.

Таким чином, договір з Німеччиною (який містив таємні протоколи про розмежування сфер впливу Німеччини і СРСР на півночі та півдні Європи, зокрема про можливий поділ Польщі), надаючи СРСР тимчасові гарантії безпеки і нейтралітету у війні, що насувалася, супроводжувався в той же час такими невинуватими кроками з боку радянського керівництва, як загравання і демонстрація «дружби» з нацистською Німеччиною, образливими висловами на адресу Польщі, Франції, Англії, протиправними діями щодо Фінляндії.

Слід зауважити, що як самий радянсько-німецький договір 1939 р., так і додатковий протокол не суперечили тодішній міжнародній практиці й нічим не відрізнялися від багатьох аналогічних документів того часу. Знаний британський історик А. Тейлор так оцінював радянсько-германський договір про ненапад: «Пакт не був ані союзом, ані угодою заради поділу Польщі. Мюнхен був справжнім союзом для поділу: англійці та французи продиктували розчленування чехам. Радянський уряд не вдався до таких дій проти поляків. Він просто обіцяв залишатися нейтральним, про що його завжди просили поляки і на що була спрямована і західна політика. Більш того, договір був у кінцевому рахунку антигерманським: він обмежував німецьке просування на схід на випадок війни, що підкреслював Уїнстон Черчилль у своїй промові по радіо відразу ж після закінчення польської кампанії. ... події 1 вересня і 3 вересня неможна було передбачити 23 серпня. Гітлер думав, що досягне другого Мюнхену щодо Польщі; Сталін - що він у будь-якому випадку принаймні спромігся уникнути нерівної війни в даний момент і, можливо, навіть ухилився від неї взагалі».

Радянсько-німецький пакт 1939 р. не був і ніякою мірою не може розглядатися як причина чи свого роду «сигнал» до початку Другої світової війни.

Дану тему студент може опанувати за допомогою такої літератури:

- Дюррозель Ж.-Б. *Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.* – К., 1999.
- Коппель О.А., Пархомчук О.С. *Міжнародні відносини ХХ століття (навчальний посібник).* – К., 1999.
- Мосли Л. *Утраченное время: Как начиналась вторая мировая война.* – М., 1972.
- Ротштейн Э. *Мюнхенский сговор.* – М.: Изд-во иностр. лит., 1958.
- Сиполс В. Я. *Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны.* – М., 1979. – С. 55 - 134, 157 - 269, 271 - 286.
- *Системная история международных отношений в четырех томах: 1918-1991.* / Под ред. А.Д. Богатурова. – М., 2000. – Том первый. *События 1918-1945.*
- Цветков Г. М. *Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917 – 1945 рр.: Навч. посібник.* – К., 1997.
- *Але особливо радимо почитати такі новітні видання:*

- Шубин В. В. *Мир на краю бездны. От глобального кризиса к мировой войне. 1929 – 1941 годы.* – М., 2004.

- *Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? / Н. А. Нарочницкая, В. М. Фалин и др.* – М., 2011.

Друга світова війна

Друга світова війна - найбільший військовий конфлікт і найбільша трагедія в історії людства. У війні брала участь 61 країна світу, на території яких проживало 80% населення Землі. Військові дії відбувалися на всіх океанах, в Євразії, Африці та Океанії. До військ воюючих держав було призвано 110 млн. чол. Вона стала і найбільш руйнівною з усіх війн. Близько половини загиблих, кількість яких становила понад 55 млн. чол., - цивільне населення, яке стало жертвою бомбувань, масових розстрілів і депортацій; що говорить про особливу жорстокість війни. У ході війни були знищені колосальні матеріальні цінності, зруйновано багато пам'яток культури.

Починаючи вивчення теми, треба, насамперед, зрозуміти причини, що зумовили її початок, зокрема, взяти до уваги, що Друга світова війна, як і Перша, була спричинена нерівномірністю економічного і політичного розвитку капіталістичних країн, імперськими амбіціями, незадоволенням деяких держав результатами війни 1914 - 1918 рр. і, як наслідок цього, різким загостренням суперечок між ними, які ще більше поглибилися через світову економічну кризу 1929 - 1933 рр. Війна стала підсумком цілеспрямованої діяльності невеликої групи держав-агресорів, якій світове співтовариство не спромоглося покласти край, неспроможним зупинити.

Дипломатичні договори (Версальський, Локарнський, а також Вашингтонська та Лондонська угоди з військово-морських проблем) та організації (Ліга Націй, Постійний арбітражний суд у Гаазі) виявилися нездатними утримати націоналістично налаштовані суверенні держави від війн. Яким би не був світ в 20 - 30-х рр., яким би далеким не був він від досконалості, безумовно, що перемога фашистських держав, керівники яких обстоювали расову зверхність своїх націй і пригнічення (і навіть знищення) інших народів, ліквідацію свободи та демократії, утвердження права сильного в міжнародних відносинах, означала б крок назад у

світовій історії, вона призвела б до соціальної, політичної та культурної деградації людства. Тому всі ті, хто боровся з ними, вів боротьбу справедливую, визвольну, антифашистську. Саме ці сили склали кістяк антигітлерівської коаліції.

Коаліція держав і народів, яка виграла війну проти блоку агресивних держав з фашистським і милітаристськими режимами (Німеччини, Італії, Японії та їхніх сателітів), була складним і в той же час закономірним явищем, яке мало величезне прогресивне значення для всього людства. Поява коаліції була зумовлена трьома чинниками: 1) певними позитивними надбаннями й досвідом радянської зовнішньої політики (зокрема в 30-ті роки під час боротьби за створення системи колективної безпеки в Європі), що створили передумови для об'єднання першої соціалістичної держави з провідними капіталістичними країнами в антигітлерівську коаліцію; 2) виникненню коаліції сприяло усвідомлення правлячими колами Великої Британії та США смертельної небезпеки для їхніх країн з боку Німеччини і Японії, тому їх уряди змушені були, керуючись міркуваннями самозбереження, погодитися на співробітництво з Радянським Союзом; адже на певному етапі війни вони зрозуміли, що без союзу з СРСР вони не зможуть перемогти своїх супротивників; 3) у виникненні коаліції велику роль зіграли народні маси, які розуміли, що тільки в союзі з СРСР можна перемогти фашизм; такі настрої були настільки сильними, що з ними не могли не рахуватися уряди Британії та США; ось чому антифашистська коаліція держав стала і коаліцією народів, і в цьому була запорука її міцності й успіху.

Війна поставила перед коаліцією два історичних завдання: розгромити нацистську Німеччину, фашистську Італію та милітаристську Японію і забезпечити післявоєнний устрій світу на демократичних засадах, які відповідали б інтересам народів. Перше завдання коаліція виконала успішно. Країни антигітлерівської коаліції, незважаючи на різні ідеології та соціальний устрій, об'єдналися для спільної боротьби проти спільного ворога. Природно, що між учасниками коаліції існували - і часом досить гострі - розбіжності. Однак велич коаліції як раз в тому й полягала, що її учасники, попри відмінності в їхніх позиціях, змогли подолати незгоди й прийти до перемоги над фашизмом. Тим самим було доведено, що соціально-політичні відмінності не можуть стати на перешкоді воєнному, політичному й економічному співробітництву країн, якщо вони мають спільну мету, яка відповідає інтересам їх народів. Антигітлерівська

коаліція чимало зробила і для вирішення свого другого історичного завдання - розробки демократичних принципів післявоєнного устрою світу.

Далі студенту треба простежити процес утворення антигітлерівської коаліції, який тривав практично цілий рік й складався з багатьох договорів, угод, різних зовнішньополітичних акцій як двостороннього, так і багатостороннього характеру.

22 червня 1941 р. британський прем'єр-міністр У. Черчилль, а 24 червня - американський президент Ф. Рузвельт виступили з заявами на підтримку СРСР, який піддався підступному нападу нацистської Німеччини. 3 липня 1941 р. Й. В. Сталін запропонував створити єдиний антифашистський союз. Формування антигітлерівської коаліції започаткувало підписання угоди між СРСР і Великою Британією 12 липня 1941 р. про спільні дії у війні проти Німеччини. Обидві країни зобов'язалися допомагати одна одній у війні й не укладати сепаратного миру з Німеччиною, отже, стали союзниками. 18 липня підписано радянсько-чехословацьку, а 30 липня - радянсько-польську угоду про взаємну допомогу у війні з гітлерівською Німеччиною. Важливими кроками на шляху зміцнення антигітлерівської коаліції стали оприлюднення 14 серпня 1941 р. Англією й США Атлантичної хартії, в якій виклали свої цілі у війні; Декларація СРСР від 24 вересня, де радянський уряд фактично приєднався до неї, висунувши при цьому деякі доповнення; підписання у Вашингтоні 1 січня 1942 р. Декларації Об'єднаних націй - 26 держав. Сили антигітлерівської коаліції помітно зросли після того, як в грудні 1941 р. у війну проти Японії, Німеччини й Італії вступили США. Завершилося її створення підписанням 26 травня 1942 р. у Лондоні радянсько-англійського договору про союз у війні проти Німеччини й 11 червня у Вашингтоні радянсько-американської угоди подібного змісту.

Співпраця в рамках антигітлерівської коаліції здійснювалася в різних царинах: політичній (регулярні зустрічі державних і воєнних діячів коаліції, насамперед, конференції т. зв. «великої трійки» в Тегерані в 1943 р., Ялті та Потсдамі в 1945 р., спільна розробка Статуту ООН на конференціях у Думбартон-Оксі в 1944 р. та Сан-Франциско в 1945 р.), воєнній (координація дій збройних сил коаліції в Європі та Азії, всебічна допомога Руху Опору, формування на теренах СРСР і Британії військових частин інших країн-учасників коаліції), економічній (військово-економічні поставки у рамках закону про ленд-ліз та інших договорів).

Однією з серйозних проблем, що вельми ускладнювала стосунки між трьома провідними державами коаліції, стало питання щодо відкриття другого фронту. Студенту слід взяти до уваги, що не стільки військові, скільки політичні міркування визначали як надмірне затягування другого фронту, так і вибір моменту для вторгнення в Європу. Ворожим щодо СРСР силам у таборі союзників вдавалося зривати відкриття другого фронту в 1942 і 1943 рр. Керівники західних союзників взяли курс на збереження власних сил, очікуючи, коли Німеччина і Радянський Союз знекровлять один одного. Прихильником такої стратегії виступав, зокрема, Черчилль, який сподівався на виснаження СРСР. Але ця стратегія виявилася помилковою, бо за два роки, протягом яких він свідомо зривав відкриття другого фронту. Радянський Союз та його військо колосально посилювалися. Ставало очевидним, що Радянська країна спроможна власними силами розгромити вермахт і звільнити Європу. До того ж західні лідери почали розуміти, що їх власні народи не могли не порівнювати героїчну боротьбу радянського народу, який обстоював не тільки свою незалежність, але й світову цивілізацію, і бездіяльність США й Англії, які готували багатомільйонні армії та вичікували слушного - з їхньої точки зору - моменту або вели військові дії на другорядних театрах Другої світової війни. Це могло позначитися як на авторитеті британських і американських керівників усередині своїх країн, так і на політичній ситуації в Європі та й в світі після закінчення війни.

Англо-американські союзники відкрили другий фронт у Нормандії (Північно-Західна Франція) 6 червня 1944 р. згідно з рішенням Тегеранської конференції глав урядів США, Великої Британії та СРСР. Оцінюючи цю важливу подію, студенти мають зрозуміти, що другий фронт став другим не тільки за назвою, але й за значенням. Відкритий з великим запізненням, він разом із операціями в Італії ніколи не притягав до себе більш третини дивізій вермахту, причому, як правило, гірше озброєних і укомплектованих, ніж ті, які воювали на Східному фронті проти Радянського Союзу. Більш того, саме відкриття другого фронту стало можливим виключно завдяки вкрай несприятливому для вермахту розвитку подій на Сході. За час існування другого фронту західні союзники визволили європейську територію, на якій проживало близько 65 млн. чоловік або майже у 2 рази менше, ніж на території 11 країн з населенням у 113 млн. чоловік,

визволених з-під фашистської окупації Збройними Силами СРСР. Вторгнення англо-американських військ в Європу в 1941 - 1943 рр. більше відповідало б визвольному характеру Другої світової війни проти держав фашистсько-мілітаристського блоку. А в 1944 р. таке вторгнення переслідувало вже значною мірою цілі, пов'язані з післявоєнним устроєм світу. Як затримка з вторгненням в Європу, так і спосіб ведення збройної боротьби американськими і англійськими арміями відображали стратегію правлячих кіл США і Великої Британії - зберігати власні сили, очікуючи максимального послаблення Радянського Союзу в смертельному двобою з гітлерівською Німеччиною, щоби після розгрому останньої виступити з позиції сили вже стосовно свого колишнього союзника по коаліції. Проте, якими б не були розрахунки на вищому рівні, вояки й офіцери армій західних союзників чесно виконали свій воїнський обов'язок і зробили гідний внесок в перемогу над фашизмом. Водночас історичні факти свідчать, що невиконання західними союзниками в призначені строки неодноразових обіцянок здійснити вторгнення в Європу, природно, спричинилося до затягування війни, збільшення її жертв і страждань, особливо для радянського народу.

Крім питань координації та узгодження військових дій проти спільного ворога, на зустрічах міністрів зовнішніх справ і конференціях так званої «великої трійки» розглядалися й питання про союзницьку політику в Європі після її визволення від фашистських окупантів, обговорювалися проблеми мирного врегулювання. При розробці основ післявоєнного миру усередині антигітлерівської коаліції розгорілася гостра боротьба, зокрема з питання про ставлення до прагнення народів Європи добитися після розгрому фашизму не тільки національного, але й соціального визволення. Західні союзники, особливо британський уряд, побоювалися, що поразка фашизму може стати стимулом для радикальних перетворень і навіть початку соціалістичних революцій. Ці побоювання посилювалися спробами радянського керівництва підтримувати у звільнених країнах Східної Європи прорадянських політиків, переважно з числа комуністів, і водночас наполягати на визнанні західними союзниками своїх особливих інтересів у цій частині Європи. У свою чергу, радянський уряд вбачав в намаганні західних союзників повернути до влади в країнах Східної Європи довоєнні, як правило, антирадянські налаштовані уряди нову спробу утворити «санітарний кордон» біля

його кордонів. Взаємна підозрілість, непорозуміння, ідеологічні забобони провідних учасників антифашистської коаліції створювали передмови до виникнення «холодної війни» незабаром після закінчення Другої світової.

Вивчаючи історію Другої світової війни, студент має належним чином зрозуміти та оцінити таке явище як колабораціонізм. Воно мало місце у більшості країн Європи, окупованих нацистською Німеччиною й стало синонімом усвідомленої зради з боку представників місцевого населення. Новітні дослідження свідчать, що колабораціонізм був доволі неоднозначним явищем. Так, у книзі сучасного історика М. Семіяги подається така його характеристика: «Вимушене співробітництво на побутовому рівні не завдавало шкоди корінним інтересам батьківщини, а інколи полегшувало гніт окупації. Але колабораціонізм також міг бути свідомим актом з боку окремих громадян, суспільних і громадських діячів і соціальних груп, які слугували інтересам ворога». Таким чином, власне колаборантами слід вважати тих, хто добровільно й цілком свідомо пішов на співпрацю з фашистськими окупантами. Такими були вішисти у Франції, усташі в Хорватії, прихильники Квіслінга в Норвегії, різні підрозділи українських націоналістів, зокрема батальйон «Нахтігаль» і 14-та гренадерська дивізія Ваффен СС «Галичина», Латиський і Естонський легіони СС, Фронт литовських активістів (ЛІАФ), Російська Визвольна Армія генерала Власова, грузинський легіон „Тамара” та інші подібні утворення, які відкрито виступали на боці нацистської Німеччини, і цього факту неможна заперечити та виправдати.

Виправдати таке співробітництво неможливо тому, що мова йшла про співпрацю з окупаційним режимом, який відкрито сповідував людиноненависницьку ідеологію та здійснював її на практиці. Варто пам'ятати, що так званий «новий порядок», встановлений у 12 країнах, окупованих нацистською Німеччиною на літо 1941 р., передбачав ліквідацію всіх демократичних прав і свобод, запровадження репресій і терору, економічну експлуатацію окупованого населення шляхом примусової роботи в інтересах «панівної німецької (арійської) раси», систематичне пограбування їх національних багатств і, зрештою, навіть фізичне знищення цілих народів.

Режим окупації для кожної країни мав свою специфіку. Так, для «нордичних» країн - Норвегії, Данії, Голландії - передбачалася

їх повне онімечення та перетворення на провінції «Третього рейху». Така ж доля передбачалася для країн Прибалтики, які мали припинити своє національно-державне існування й стати т. зв. «Інгерманландією», а самому населенню відводилася – у кращому випадку – роль свинопасів і покоївок. Слов'янські народи підлягали знищенню частково засобами прямого винищення (каральні акції, «табори смерті» тощо), а почасти, за виразом Гітлера, «знищенням працею» та голодом. На примусову працю до Німеччини було вивезено 8 млн. чол., що складало одну п'яту всієї робочої сили, залученої до господарства цієї країни. Німецько-фашистські окупанти змусили померати голодною смертю майже мільйон осіб лише під час 900-денної блокади Ленінграду. Більше трьох мільйонів радянських солдатів померли від недоїдання у німецьких таборах для військовополонених, що було справжнім геноцидом. Безліч цивільного населення Радянського Союзу загинуло під час проведення каральних акцій і політики «спаленої землі». Найбільших жертв внаслідок винищувальної війни нацистської Німеччини на Сході Європи зазнав СРСР. З 27-ти мільйонів загиблих радянських людей 18 мільйонів припадає на цивільне населення.

Протягом війни через нацистські концтабори пройшло 18 млн. чол., з яких було знищено понад 12 млн. Особливо розмаху набув геноцид циган і єврейського населення, жертви якого становили близько 6 млн. чол. По суті, на порядок денний стало питання про життя і смерть багатьох окупованих націй. Завдяки опублікованим архівним документам і дослідженням останніх років можна впевнено стверджувати, що відповідальність за злочини на окупованих нацистами територіях поділяють разом з ними і різні формування та підрозділи місцевих колаборантів, які брали активну участь у проведенні винищувальних акцій і політики Голокосту.

У наш час за ініціативи та стараннями певних політичних сил у країнах Центрально-Східної Європи набула неабиякого поширення кампанія виправдання й навіть героїзації діяльності місцевих націоналістів-колаборантів. Її речники всіляко підносять і вихваляють своїх колаборантів, подаючи їх або як борців, які намагалися заступити шлях „поширенню більшовизму в Європу”, або як патріотів, що боролися за відновлення державності своїх країн. Таке трактування явища колабораціонізму є абсолютно антиісторичним, а гасла місцевих колаборантів, фактичних поплічників нацистів, були лише пропагандистським прикриттям їх

національної зради. Більше того, їх історична провина посилюється з огляду на те, що саме німецько-фашистські окупанти позбавили чи прагнули позбавити їхні народи свободи та незалежності, а також планували взагалі покласти край національній історії всіх завойованих країн, передусім слов'янських. Перемога Гітлера прирікала на зникнення як суб'єктів світової історії та культури поляків, чехів, словаків, українців, білорусів, росіян, проте, як і литовців, естонців і латишів.

Тому народи піднялися на визвольну боротьбу проти німецьких, італійських і японських загарбників і їх місцевих посібників - колаборантів. В окупованих країнах почався рух Опору, який охопив широкі верстви робітничого класу, селянства, інтелігенції й патріотично налаштованої частини буржуазії, яка не пішла на співробітництво з фашистами. Різномірний склад цього руху породжував внутрішні незгоди стосовно методів ведення визвольної боротьби й напряду суспільного розвитку після визволення. Проте його учасників, справжніх патріотів, об'єднувала головна мета - звільнення від фашистської окупації та відновлення державної незалежності своїх країн, тому за своїм характером це був патріотичний, антифашистський, національно-визвольний, демократичний рух.

Звертаємо увагу студентів, що в європейському русі Опору утворилися два крила: загальнодемократичне і помірковано буржуазне. В обстановці хаосу й розвалу буржуазних політичних організацій під пресом фашистського терору тільки комуністичні партії завдяки характерним для них ідейній переконаності, дисциплінованості й стійкості зберегли свою життєздатність і вступили в рішучу боротьбу з фашистськими окупантами, заклинаючи до цього всі патріотичні сили. У багатьох країнах вони стали провідною рушійною силою Опору. Про їх самовідданість свідчать такі дані: в боротьбі проти фашизму загинули 75 тис. французьких, 50 тис. грецьких, 40 тис. італійських комуністів тощо. Іншої тактики дотримувалися представники буржуазного крила. Вони намагалися стримати народний гнів, не дати руху Опору перетворитися на відкриту збройну боротьбу всього народу. Головну ставку вони робили на західних союзників, сподіваючись, що це дозволить їм повернутися до влади після визволення їх країн. У той час як комуністи закликали народ до активної боротьби зі зброєю в руках, представники буржуазного крила, часто перебуваючи в еміграції, слали поради й застереження. Так,

глава чехословацького уряду в еміграції Бенеш закликав до «спокою і вичікування», польський уряд з Лондону радив «тримати зброю біля ноги». Взагалі, «атлантизм» (від французького - вичікування) - став головним гаслом більшої частини учасників буржуазного Опору. Взаємовідносини між цими двома політичними групуваннями склалися по-різному. У Франції, Італії, Чехословаччині, Бельгії, Норвегії вдалося досягти доволі ефективного співробітництва демократичних і буржуазних сил, а в таких країнах, як Югославія, Польща, Греція, Албанія, їх розмежування було більш відкритим, і стосунки між ними досить напруженими. Буржуазні еміграційні уряди в деяких країнах створювали власні збройні організації (Армія Крайова в Польщі, четники в Югославії), які фактично протидіяли демократичним групам Опору. Різна політична орієнтація учасників руху Опору помітно позначилася на внутрішньополітичному розвитку ряду країн Європи в перші післявоєнні роки.

До основних форм боротьби руху Опору належали: антифашистська пропаганда й агітація, видання й розповсюдження підпільної літератури, страйки, диверсії, саботаж на транспорті й підприємствах, які випускали продукцію для окупантів, надання допомоги військовополоненим з армії союзників, які тікали з фашистських таборів, розвідувальна діяльність на користь держав антигітлерівської коаліції, збройні напади з метою знищення зрадників і представників окупаційного апарату, партизанська війна і збройне повстання. У різних країнах переважали ті чи інші форми боротьби. Так, в Нідерландах, Данії й Норвегії - це страйковий рух, масові антифашистські демонстрації і деякі інші, в Німеччині - конспіративна діяльність підпільних антифашистських груп, поширення антифашистських матеріалів серед населення і в армії, надання допомоги іноземним робітникам і військовополоненим, в Югославії, Словаччині, Польщі, Франції, Італії, Греції, Албанії, Бельгії - партизанський рух і національно-визвольна війна.

Рух Опору мав неабияке значення для перемоги над фашистськими агресорами. За підрахунками історика з НДР Г. Кюнріха, в окупованих країнах Європи діяло від 4,5 до 5 млн. партизан і членів збройних груп, які знищили понад 1 млн. ворожих вояків і зрадників-колаборантів, майже 4 тис. танків, 1 тис. літаків, понад 2 тис. гармат тощо.

Водночас, зауважимо, що, хоча рух Опору, безперечно, наближав перемогу, але він був пов'язаний і з чималими жертвами, ризикованою грою деяких політичних сил, що брали в ньому участь (Варшавське повстання 1944 р.), і, врешті-решт, вирішальний удар нацизму все ж таки завдала Червона (Радянська) Армія. Як справедливо зазначив знаний британський історик Е. Хобсбаум, «перемога над гітлерівською Німеччиною була по суті здобута й могла бути здобута тільки завдяки Червоній Армії».

Це можна підтвердити такими фактами. Головним фронтом Другої світової війни був радянсько-німецький фронт, адже: 1) його протяжність була в 4 рази більшою, ніж всіх інших фронтів у Північній Африці та Європі; 2) на ньому було задіяно 95% дивізій Німеччини та її союзників і сателітів у 1941 - 1942 рр. (і 65% у січні 1945 р.); 3) на цьому фронті вони втратили понад 70% особового складу, танків, гармат, літаків (за деякими підрахунками, навіть 85% людського потенціалу). Президент США Ф. Рузвельт сказав у травні 1942 р.: «Руські армії знищують більше вояків і озброєнь противника, ніж всі інші 25 держав Об'єднаних Націй, разом узяті». За період з червня по грудень 1944 р. втрати Німеччини на західноєвропейському театрі були у 2,5 рази менше, ніж за той же час на радянсько-германському фронті. За весь час війни англо-американські війська в Північній Африці, Італії, Західній, Центральній і Південній Європі розгромили й узяли в полон 176 дивізій Німеччини та її союзників, або в 3,5 рази менше, ніж на радянсько-германському фронті, де Радянська Армія розгромила 607 дивізій фашистського блоку.

Студент повинен запам'ятати, що саме у битві під Москвою в 1941 р. був розвіяний міф про непереможність німецької армії, корінний перелом у Великій Вітчизняній війні й всієї Другої світової війни почався з перемоги радянських військ під Сталінградом і завершився їхньою перемогою у Курській битві (1942 - 1943 рр.), стратегічні наступальні операції Радянської Армії в 1944 - 1945 рр. визначили результат війни в Європі та її визвольний характер, а вступ СРСР у війну з Японією прискорив закінчення Другої світової війни.

Друга світова війна наклала глибокий відбиток на увесь наступний розвиток у світі, вплив її підсумків відчувало багато поколінь людей.

Підсумки Другої світової війни.

1. Головний підсумок війни полягав у перемозі над фашизмом. Збройні сили, економіка, політика, ідеологія Німеччини, Італії, Японії зазнали повного краху. Фашистські режими були ліквідовані, фашистські партії заборонені, їх ватажки віддані під суд і зазнали заслуженого покарання. Країни й народи, яким загрожував фашизм, відстояли (або відновили) свою незалежність і демократичні свободи.

2. Вирішальну роль у перемозі над фашизмом відіграв Радянський Союз, що сприяло зростанню його міжнародного авторитету та перетворенню в одну з двох найпотужніших держав світу.

3. Вирішальна роль СРСР у розгромі німецького нацизму та японського милітаризму, піднесення його престижу (і відповідно його суспільно-політичного ладу) сприяли поширенню соціалістичної ідеології, що стало однією з причин того, чому в перші післявоєнні роки на шлях будівництва соціалізму встало ще 11 держав.

4. Те, що на чолі Радянського Союзу стояла ВКП(б), а в багатьох окупованих державах саме комуністи були в перших лавах борців проти фашизму, за свободу й незалежність своїх країн обумовило швидке зростання світового комуністичного руху. Майже всюди збільшилася чисельність і вплив комуністичних партій, в деяких країнах Азії та Латинської Америки вони завоювали право на легальну діяльність, а у ряді капіталістичних країн (Італії, Франції, Бельгії, Фінляндії) комуністи увійшли до складу урядів.

5. Під час Другої світової війни почався, а в післявоєнні роки продовжився розпад колоніальної системи. Першими незалежність здобули народи Сирії, Лівану, В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі, Індонезії, Бірми, Філіппін, Кореї.

6. Різко змінилося співвідношення сил у капіталістичному світі: в результаті розгрому Німеччина, Італія та Японія втратили статус великих держав і відповідні позиції в світовій економіці й політиці, позиції Великої Британії й Франції також помітно послабили, натомість дуже посилилися США, що перетворилися в одноосібного лідера капіталістичного світу, претендуючи на світове панування.

7. Війна обумовила явище біполярності, тобто появу двох наддержав - США та Радянського Союзу, що вирішальною мірою визначало розвиток міжнародних відносин у наступні десятиліття.

8. Подією великого міжнародного значення й одним із важливих політичних підсумків війни стало утворення Організації Об'єднаних Націй на конференції в Сан-Франциско у квітні 1945 р. Разом із тим робота конференції показала, що учасники антигітлерівської коаліції дотримуються різних позицій щодо низки післявоєнних проблем, і це не могло не позначитися на післявоєнному розвитку світу.

З даної теми радимо звернутися до наступних видань:

- *Вторая мировая война в воспоминаниях / Сост. Е. Я. Трояновская. - М., 1990.*
- *Лиддел Гарт Б. Г. Вторая мировая война. - М., 2002.*
- *Назария С. История без мифов. Вторая мировая война: генезис, ход и итоги. – Кишинёв, 2010.*
- *Нарочницкая Н. А. Великие войны XX столетия. За что и с кем мы воевали. - М., 2007.*
- *Фалин В. М. Второй фронт. Антигитлеровская коалиция: конфликт интересов. - М., 2000.*

Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку світу в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.

Протягом самостійного вивчення матеріалів теми студентам необхідно зрозуміти значення наслідків Другої світової війни в історії людства, дізнатись визначення та зміст понять "холодна війна", "біполярність", "план Маршалла", "НАТО", "ОВД", "деколонізація", "рух неприєднання", "перший/другий/третій світ", "глобалізація", "науково-технічна революція", "соціальна держава", "постіндустріальне суспільство", "інтеграція", "дезінтеграція" тощо, а також вміти пояснити комплексні зміни, які відбулися у світі протягом другої половини ХХ - початку ХХІ ст. й навчитись користуватись політичною картою світу вказаного періоду.

Насамперед, розгляд цієї теми студентам необхідно розпочати з підведення підсумків та з'ясування наслідків Другої світової війни, яка наклала глибокий відбиток на весь наступний історичний розвиток у світі. Під підсумками розуміються безпосередні результати війни (наприклад, розгром фашизму як суспільної системи, зростання міжнародного впливу та авторитету СРСР, зміна у співвідношенні сил між провідними державами Заходу та ін.). Під

наслідками варто розуміти появу довгострокових тенденцій, які мали визначальний вплив на розвиток світу протягом другої половини 40-х - початку 90-х рр. (наприклад, виникнення явища біполярності у світовій системі міжнародних відносин, "холодна війна" та, як один з її елементів, протистояння економічних систем й ворогуючих військово-політичних блоків, процес деколонізації тощо). Варто розуміти, що формування «біполярного» світу з глобальним протистоянням двох антагоністичних суспільних систем (відомого як "холодна війна"), стало одним з визначальних наслідків Другої світової війни.

Особливу увагу необхідно звернути на особливості розвитку міжнародних відносин, починаючи від завершального періоду війни (коли, власне, на міжнародних конференціях було закладено основи Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин) і до кінця ХХ - початку ХХІ ст. (коли із припиненням явища біполярності ця система набула суттєвих трансформацій). У цьому контексті варто простежити процес післявоєнного мирного врегулювання, зокрема, звернути увагу на територіальні надбання та втрати усіх учасників Другої світової війни, а також на Нюрнберзький та Токійський судові процеси, що були спрямовані на покарання військових злочинців (і створили у цьому відношенні важливий міжнародно-правовий прецедент).

Необхідно детально розглянути причини та початок "холодної війни", формування НАТО та ОВД і роль у міжнародних відносинах Організації Об'єднаних Націй. Варто підкреслити, що головними рушійними чинниками політики обох наддержав (СРСР та США) у другій половині 40-х – 80-х рр. були взаємний страх і занепокоєння власною безпекою. Таким чином, головна ознака „холодної війни” – це конфронтація в світовій політиці. Іншими ознаками були: ревізія узгоджених під час Другої світової війни рішень, формування військово-політичних блоків навколо двох великих держав, гонка озброєнь, в тому числі ракетно-ядерних, воєнно-силове мислення в зовнішній політиці, формування „образу ворога” засобами масової інформації. “Холодна війна” тримала у постійній напрузі весь світ, поділений на „сфери життєвих інтересів” двох наддержав (тому, наприклад, формування військово-політичних блоків НАТО й ОВД та їх подальше протистояння варто розглядати саме у контексті проявів “холодної війни”). Конфлікти в будь-якій точці земної кулі розглядалися як складова частина глобальної боротьби двох систем. Тому навіть

локальні чи регіональні конфлікти зазвичай не залишалися без втручання двох великих держав. При цьому, оскільки обидві сторони уникали відкритого конфлікту, «холодна війна» переважно велася в царині міжнародної політики та ідеології, економічного змагання, політичних і військових загроз, розвідки та підривної діяльності.

Потрібно розуміти, що вагому роль у післявоєнному розвитку світу відіграло створення нової міжнародної організації для запобігання та залагодження конфліктів у післявоєнному світі – Організація Об'єднаних Націй (офіційною датою створення якої вважається 25 жовтня 1945 р., коли було затверджено Статут організації). В активі діяльності останньої є досить важливі досягнення (наприклад, прийняття Загальної декларації прав людини (1948 р.), Конвенції про права дитини (1989 р.), прийняття низки міжнародних пактів про політичні, соціально-економічні, культурні права людини, про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок тощо). Надзвичайно вагомою була роль ООН-івських структур у розв'язанні військових конфліктів у Кореї, В'єтнамі, Анголі, Намібії, Камбоджі, Нікарагуа, Мозамбіку, в Перській затоці у 1990 р. та ін. Всього ж у 1948 – 1991 рр. ООН провела 23 операції з підтримання миру. Водночас, були й провали (в Лівані, Руанді, Судані, Сомалі, Югославії тощо). Варто пам'ятати, що пік авторитету та впливовості структур ООН припав на 80-ті рр., коли, лавіруючи між СРСР і США, але при повній їх підтримці, Секретаріат ООН домогся значних результатів. Але вже з середини 90-х рр. починається криза цієї організації, рішення ООН стають дедалі більш формальними, які все менше беруться до уваги провідними державами світу.

Надалі необхідно докладно простежити основні тенденції світового розвитку, визначивши їх причини, перебіг та наслідки. При цьому доцільно звернути особливу увагу на деколонізацію, регіональні війни та локальні конфлікти, інтеграційні та дезінтеграційні процеси у різних регіонах світу протягом вказаного періоду, визначивши причини, які лежали в їх основі та простеживши їх динаміку протягом другої половини ХХ - початку ХХІ ст. Щодо деколонізації, то, безумовно, процес надання суверенітету та незалежності домініонам, підмандатним і залежним територіям та колоніям, який затягнувся на всю другу половину ХХ ст., став одним з найбільш значних, глобальних процесів всесвітньої історії, починаючи з доби нового часу. Варто

усвідомлювати, що деколонізація відбувалася як мирним, так і збройним шляхом (причому нерідко супроводжувалася кривавими війнами, не лише антиколоніальними, але й міжусобними, коли різні угруповання боролися за владу після звільнення своїх земель від колонізаторів). Зрештою, внаслідок деколонізації у світі з'явилося декілька десятків нових незалежних держав, народи яких з „об'єктів" історії стали її творцями. Водночас, необхідно пам'ятати, що деколонізація супроводжувалась збереженням опосередкованої залежності екс-колоній, що знайшло свій прояв у такому явищі, як «неоколоніалізм». Його суть полягала у збереженні впливу колишніх метрополій на соціально-економічне та політичне життя новоутворених держав, а, отже, можливостей для продовження (у дещо прихованому вигляді) їхньої економічної експлуатації. “Неоколоніалізм” являв собою систему нерівноправних економічних і політичних відносин, що у різний спосіб нав'язувалися колишніми метрополіями, а в останні десятиліття – транснаціональними компаніями.

Помітним явищем в історичному розвитку країн «третього світу» у другій половині ХХ ст. стали регіональні війни та локальні конфлікти. Починаючи з 1990-х рр. останні поширилися також на територію колишніх республік СРСР та деяких країн Центральної та Східної Європи. Нерідко ці конфлікти проявляються у вигляді громадянських війн, які є одним з найзапекліших видів локального конфлікту (оскільки відзначаються підвищеною руйнацією та винищенням власних співгромадян). Тільки на Африканському континенті в період з 1960-го по 1990-й рік точилося 18 повномасштабних громадянських війн. Варто розуміти, що під час “холодної війни” локальні та регіональні конфлікти відігравали роль своєрідної «проби сил» між світовими політичними гравцями – СРСР та США. Натомість, з 1991 р. регіональні війни та локальні конфлікти стали ознакою нестабільності та хаотичності багатополусної моделі світу.

Також одним з найважливіших явищ другої половини ХХ ст. стало прискорення інтеграційних процесів у різних регіонах світу. Залежно від регіону світу вони мали певні особливості. Найбільш інтенсивною та плідною за результатами можна вважати європейську економічну та політичну інтеграцію, яка, по суті, була взята за зразок і в інших частинах земної кулі. Водночас, з кінця 80-х - початку 90-х рр. вагомою тенденцією розвитку різних регіонів світу стала дезінтеграційна (розпад РЄВ, СРСР та Югославії,

утворення низки нових незалежних держав на Африканському континенті, сепаратистські рухи в різних державах Європи).

Важливими тенденціями розвитку провідних держав Заходу після завершення Другої світової війни стали науково-технічна революція (яка значною мірою була стимульована науковим та військово-технологічним протистоянням у роки як Другої світової, так і "холодної" війни й пройшла кілька етапів, починаючи від кінця 40-х рр.) та формування соціальної держави (відомої також як "держава добробуту" або "держава благоденства"). Рисами останньої стали широке запровадження соціального реформізму і кейнсіанських принципів втручання держави в економіку. У процесі її розбудови складається «змішана модель економіки», яка органічно поєднувала елементи різних форм власності і економічної діяльності. Центральне місце в "державі добробуту" відводилося програмам соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення, створенню додаткових робочих місць, підтримці системи освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення. Вагомим було й втручання держави у стосунки між працею та капіталом. В цілому політика держави була спрямована на вирівнювання прибутків (з метою підтягнути рівень життя широких верств населення до рівня життя забезпечених прошарків) та скорочення соціальної нерівності. Варто пам'ятати, що НТР та соціальна держава не просто були самі по собі надзвичайно вагомими досягненнями, але й стали фактично визначальними передумовами переходу високорозвинутих країн Західної Європи та Північної Америки до нового етапу їхнього розвитку - постіндустріального суспільства з характерними для нього провідною роллю знань та інформації загалом та науки й освіти зокрема, а також зростанням питомої ваги т.зв. "технократів" (науковців та провідних фахівців).

Зрештою, студентам необхідно з'ясувати характерні риси та особливості розвитку світу на межі ХХ та ХХІ ст. Варто пам'ятати, що, хоча, значною мірою, в цей час зберігались чимало тенденцій, які сформувались ще як підсумки Другої світової війни, однак деякі з цих явищ та тенденцій або вже завершилися ("холодна війна", деколонізація), або були суттєво трансформовані розпадом біполярної системи міжнародних відносин. Натомість найвагомішою тенденцією після припинення "холодної війни" став процес глобалізації, який варто розуміти як наростання якісної та системної єдності світу в усіх проявах його соціально-

економічного, політичного та культурного життя. Тому студент повинен розуміти витoki та прояви глобалізації, а також основні її риси. Глобалізація сьогодні являє собою загальноцивілізаційний процес розвитку людського суспільства, який справляє величезний вплив на всі сфери людського буття і є домінуючим у царині міжнародних відносин. Таким чином, глобалізація має фінансово-економічний, політичний, технологічний, культурний, ідеологічний та ін. виміри.

Варто розуміти, що із глобалізацією тісно пов'язані також демографічна та міграційна проблеми сучасності. Вже протягом семидесяти років ХХ ст. населення світу зросло приблизно втричі. Сьогодні деякі вчені говорять як про доконаний факт про розкол світу на «глобальне місто» й «глобальне село». Ще на початку ХХ ст. переважна більшість населення світу мешкала у сільській місцевості. Проте, поступово питома вага жителів міста почала зростати і станом на початок ХХІ ст. переважна більшість населення Землі вже мешкає у містах. Зростає число гігантських міст (мегаполісів), які швидко поглинають власні передмістя (міста-супутники) і, в переважній більшості, це є міста "третього світу". Отож, світ стоїть перед загрозою суттєвої соціальної небезпеки: через кілька десятиліть людство може опинитись у надзвичайно перенаселеному світі мегаполісів, що страждатиме від забруднення, нестачі житла, питної води та інших ресурсів. Вочевидь, постійний голод значної частини мешканців також являтиме одну з характерних рис світу майбутнього. За цих умов протягом всієї другої половини ХХ ст. зростав міграційний рух вихідців із слаборозвинутих країн «третього світу» у високорозвинуті держави Заходу. Особливо гострою на сьогодні є проблема біженців, тобто осіб, які змушені були залишити власні домівки у так званих «гарячих точках» (зонах військових чи соціальних конфліктів, політичних репресій, етнічних чисток та ін.) під загрозою знищення.

Зрозуміло, що вільне пересування людей сприяє розвитку глобальної економіки. Нестачу робочої сили чи фахівців певного профілю для національної економіки, сфер обслуговування, освіти, охорони здоров'я тощо тепер можна легко компенсувати, запросивши їх з інших країн. Водночас, одним з найсерйозніших «викликів» глобалізації є криза ідентичності, яка однаковою мірою загрожує як благополучній Європі (періодичні безчинства молодіжних банд етнічних, релігійних і расових меншин в країнах

Західної Європи є одним із суттєвих симптомів такої кризи), так і країнам третього світу.

Докладне висвітлення питань студент може знайти у виданнях наступного переліку рекомендованої літератури. При цьому окрему увагу варто звернути на джерела, які являють собою тексти міжнародних договорів та декларацій, промови політичних діячів, що значною мірою визначили найбільш характерні події, явища та процеси в світі після Другої світової війни.

- *Глобальные проблемы и международные отношения.* – М., 1981.
- *Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / Укл. О.І. Сич, А.В. Мінаєв. Чернівці: Рута, 2008.*
- *Дюррозель Ж.- Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів.* – К., 1995.
- *Корниенко Г.М. «Холодная война»: свидетельства ее участников.* – М., 1995.
- *Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-1970 рр.): Підручник.* – К., 2003.
- *Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 рр.): Підручник.* – К., 2001.
- *Наринский М.М. История международных отношений. 1945-1975: Учебное пособие.* – М., 2004.
- *Роцин А.А. Послевоенное урегулирование в Европе.* – М., 1984.
- *Сич О.І. Походження “холодної війни” // Історія в школах України.* - 2000. - №3. - С. 29-32; №4. - С. 18-22.
- *Сич О.І., Мінаєв А.В. Доба "холодної війни": основні тенденції світового розвитку: Навчальний посібник.* - Чернівці, Рута, 2008.
- *Сич О.І., Мінаєв А.В. Світ у другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.: основні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку: Навчальний посібник.* Чернівці: Наші книги, 2010.
- *Сыч А.И. По следам неоконченной полемики. Хантингтон С.П. Если не цивилизация, то что? Парадигмы мира после “холодной войны” // Исторична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність “Історія”. - Чернівці, 2007. - Вип. 4. - С. 177-184.*
- *ХХ век: основные проблемы и тенденции международных отношений.* - М., 1992.

США в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.

Протягом вивчення матеріалу даної теми студентам необхідно зрозуміти зміст історичних процесів у США після завершення Другої світової війни, дізнатись визначення та суть понять "маккартизм", "справедливий курс", "нові рубежі", "велике суспільство", "доктрина Трумена", "доктрина Ейзенхауера", "доктрина стримування", "політика розрядки", "доктрина Рейгана", "рейганоміка", "неоконсервативна революція", "Карибська криза", "Уотергейтський скандал", "СОІ", "міжнародний тероризм" тощо, а також вміти пояснити причини, суть і наслідки перетворення США на економічний та політичний центр сучасного "глобального світу".

Розгляд теми варто розпочати зі з'ясування безпосередніх результатів та опосередкованих наслідків Другої світової війни для Сполучених Штатів Америки. Варто наголосити на тому, що на відміну від міжвоєнного періоду, коли США не зуміли конвертувати свій статус провідного світового фінансово-економічного центру та були змушені перейти до політики самоізоляції від європейських справ, Друга світова війна призвела до зростання не лише економічного, але й військово-політичного впливу Сполучених Штатів, які не лише вдало позбавились наслідків Великої депресії, але й (на фоні послаблення своїх європейських союзників), перетворились на реального претендента на світову гегемонію. Отож, у той час, як більшість країн світу знаходилась у фінансовій залежності від США, самі Сполучені Штати за економічними показниками обігнали інших світових лідерів – Велику Британію, Францію, не кажучи вже про Німеччину, Японію й Італію (за роки війни виробничі потужності США зросли удвічі, а експорт – у п'ять разів).

Претензії США на політичну гегемонію фактично підтверджувались не лише об'єктивними чинниками (провідним становищем американської економіки, наявністю найбільшого океанського флоту і монопольним володінням атомною зброєю, а також високим моральним авторитетом США як держави, що зробила вагомий внесок у розгром фашизму і стала ініціатором створення ООН), але й суб'єктивними. До останніх варто віднести визнання американської переваги з боку західноєвропейських демократій, готових підтримати геополітичне домінування США на фоні зростання зовнішньополітичного впливу СРСР та формування біполярної системи міжнародних відносин. У цьому

контексті потрібно звернутись до історії "холодної війни" й окремо наголосити на тому, яку роль у геополітичному розколі Європи на два табори відіграв "план Маршалла" (зокрема, окреслити значення цього плану не лише щодо економічної відбудови Західної Європи, але й щодо посилення в регіоні економічного та політичного впливу США та формування передумов для утворення у подальшому військово-політичного блоку НАТО).

Розглядаючи внутрішній розвиток Сполучених Штатів у другій половині 40-х - 50-х рр., варто вказати не лише здобутки, але й проблеми, які стояли перед США (наприклад, необхідність здійснення конверсії та неминуче викликаний нею тимчасовий спад виробництва), а також охарактеризувати заходи, здійснювані адміністрацією президента Г. Трумена (відомі як "справедливий курс") та їх результати. Водночас, говорячи про внутрішньополітичний курс США, особливу увагу варто приділити явищу "маккартизму", визначивши його витоки, характер та зміст як прояву "холодної війни" у внутрішньому житті Сполучених Штатів. Розглядаючи ж зовнішню політику США вказаного часу, необхідно насамперед висвітлити дії адміністрацій президентів Г. Трумена та Д. Ейзенхауера ("доктрина Трумена", "доктрина Ейзенхауера").

При розгляді процесів соціально-економічного розвитку США в 50-х - 60-х рр. потрібно вказати на суттєвий вплив науково-технічної революції на промислове виробництво, (поява нових наукомістких галузей, збільшення кількості робітників невикробничої сфери та початок запровадження автоматизації у різних сферах виробничого процесу), на фермерство (т.зв. "зелена революція" та скорочення кількості фермерів у суспільстві відносно інших верств населення), а також на життя та побут пересічних американців. Варто також пам'ятати про досить повільні темпи розвитку виробництва і часті циклічні кризи, притаманні для цього періоду, а також про високий рівень державного втручання в економіку та регулювання соціальних взаємин в американському суспільстві (що стало одним з важелів формування в США соціальної держави).

При висвітленні особливостей суспільно-політичного життя Сполучених Штатів у 60-х рр. студент повинен розуміти зміст проблем, які існували в той час в американському соціумі та викликали активізацію низки масових соціальних рухів (антивоєнного, студентського, руху афроамериканців за громадянські права тощо), а також спрямованість програм

адміністрацій президентів Дж. Кеннеді та Л. Джонсона ("нові рубежі та "велике суспільство"). Також потрібно з'ясувати обставини, пов'язані із вбивством Дж. Кеннеді та розібратись у змісті т.зв. "міфу Кеннеді", що сформувався в американському суспільстві після загибелі останнього. При розгляді ж зовнішньої політики США студент має проаналізувати зміст доктрини "гнучкого реагування", спрямованої на протидію СРСР в різних регіонах світу, що призвело до нового загострення "холодної війни". Кульмінацією останньої стали Карибська криза 1962 р., яка поставила світ на межу ядерної війни, а також американо-в'єтнамський конфлікт (який, будучи формально регіональним, досить швидко став вагомим чинником, що впливав як на зростання міжнародної напруженості, так і на внутрішнє життя Сполучених Штатів).

Розглядаючи розвиток США наприкінці 60-х - на початку 70-х рр., потрібно звернути особливу увагу на наростання кризових явищ в соціально-економічній сфері, які, з одного боку, носили циклічний характер, а, з іншого, свідчили про певну кризу неоліберальної економічної політики американських урядів. Особливою гостротою відзначилась криза 1973-1975 рр., яка носила системний характер і була посилена ще й політичною кризою, спровокованою подіями, відомими як "Уотергейтський скандал". При розгляді політичного розвитку США у цей період необхідно розуміти, що, хоча зовнішня політика відзначалась низкою здобутків щодо т.зв. "розрядки" та пом'якшенням відносин з СРСР, однак внутрішня політика фактично визначалась названою системною кризою, яку адміністрації президентів-республіканців Р. Ніксона та Дж. Форда, а також демократа Дж. Картера виявились неспроможні подолати.

Тому варто звернути увагу на те, що кінець 70-х - початок 80-х рр. стали певним важливим рубежем в історії США, коли, по суті, закінчився період масштабного втручання держави в регулювання соціально-економічних процесів (започаткований колись ще адміністрацією Ф. Рузвельта). Пошук нової економічної моделі завершився обранням президентом Р. Рейгана. Характеризуючи президентство останнього, студент повинен зосередити увагу на ключових напрямках його політики: реформуванню фінансово-економічної системи США у неоконсервативному дусі (т.зв. "рейганоміка") та новому посиленню "холодної війни" ("доктрина Рейгана"), яке супроводжувалось оголошенням СРСР "імперією

зла" та масштабним переозброєнням американської армії й висуненням програми протиракетної оборони (відомої як СОІ - Стратегічна оборонна ініціатива або програма "зоряних війн"). Ці аспекти діяльності адміністрації Р. Рейгана потрібно висвітлити детально, охарактеризувавши їх зміст, складові та наслідки.

Розглядаючи зміни у зовнішній політиці США протягом 80-х - 90-х років, необхідно виходити з розуміння того, що вагомим історичним рубежем став прихід до влади в СРСР М. Горбачова, який розпочав широкі перетворення у сфері як внутрішньої, так і зовнішньої політики (відомі як "перебудова" та "нове мислення"). Ці перетворення вже наприкінці 80-х рр. ознаменували остаточне завершення "холодної війни", а на початку 90-х рр. призвели до розпаду СРСР та усієї біполярної системи міжнародних відносин. Такі зміни (що припали на президентство Дж. Буша-старшого) носили наймасштабніший характер з часів Другої світової війни і фактично означали перемогу США у "холодній війні" та отримання ними нового статусу: єдиної наддержави й гаранта нового світового порядку. Остаточо цей статус був усвідомлений під час президентства демократа Б. Клінтона та республіканця Дж. Буша-молодшого, які у зовнішній політиці стимулювали процес розширення НАТО за рахунок держав-колишніх союзників СРСР у Центрально-Східній Європі, активізували участь США в силовому врегулюванні регіональних конфліктів і взагалі намагались створити глобальну систему світової безпеки за участю впливових держав, при цьому розглядаючи США як визначальну складову цієї системи. При цьому адміністрація Дж. Буша-молодшого вперше зіштовхнулася із явищем міжнародного тероризму, який виріс на ґрунті протидії процесам глобалізації з боку ісламського фундаменталізму. Це породило нові глобальні виклики й призвело до корегування зовнішньої політики США. Що ж до соціально-економічної політики Сполучених Штатів, то на початку 90-х рр. відбулося завершення започаткованої Р. Рейганом "неоконсервативної революції", що супроводжувалося поверненням державі традиційної для другої половини ХХ ст. вагомій соціальної ролі.

Для докладнішого висвітлення питань щодо розвитку США в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст. студент повинен ознайомитись із наступною рекомендованою літературою.

- *Гарбузов В.Н. Революція Рональда Рейгана. - М., 2008.*
- *Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / Укл. О.І. Сич, А.В. Мінаєв. Чернівці, 2008.*

- *Заболотный В.М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки: конец XX-начало XXI века. Учеб. пособие для студентов. - М., 2004.*

- *Иванян Э.А. Рональд Рейган. Хроника жизни и времени. - М., 1991.*

- *Киссинджер Г. Дипломатия. - М., 1997.*

- *Ремонд Р. История Соединенных Штатов Америки. - М., 2006.*

- *Сич О.І., Мінаєв А.В. Світ у другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.: основні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку: Навчальний посібник. Чернівці, 2010.*

- *Цветков А.Г. США: реалии социальной жизни. - К., 1990.*

- *Шальнев А. Билл Клинтон. - М., 1993.*

- *Яковлев А.Н. От Трумэна до Рейгана: Доктрины и реальности ядерного века. - М., 1984.*

Велика Британія в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.

Впродовж вивчення матеріалу даної теми студенту необхідно зрозуміти зміст історичних процесів у Великій Британії після завершення Другої світової війни, дізнатись визначення та суть понять "британська революція", "англійська хвороба", "ольстерська проблема", "тетчеризм", а також вміти пояснити причини та зміст соціально-економічних та політичних трансформацій у Великій Британії в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.

Розгляд теми варто розпочати зі з'ясування наслідків Другої світової війни для Великої Британії. При цьому необхідно зрозуміти, що у післявоєнний період ця держава проходить кризу важливі зміни, пов'язані з остаточним розпадом колоніальної імперії та втратою попереднього значення на міжнародній арені. У внутрішньому житті ці зміни зумовили часті економічні кризи та стагнацію, що отримало назву "англійська хвороба". Потрібно з'ясувати причини даного явища (зокрема, його безпосередній зв'язок із процесом деколонізації), а також його вплив на внутрішню політику британських урядів.

Також необхідно зрозуміти зміст події, відомої як "британська революція", яка проявилась у перемозі на парламентських виборах у липні 1945 року Лейбористської партії, що, по-перше, остаточно

закріпило її статус як другої політичної сили Великої Британії і, по-друге, відкрило шлях для низки масштабних реформ, здійснених лейбористським урядом К.Еттли у дусі "демократичного соціалізму". Студент має знати зміст цих реформ (зокрема, звернувши увагу на проведення заходів з націоналізації в економічній сфері, розширення урядового втручання в економіку і зростання соціальних програм держави), а також їхні наслідки для подальшого соціально-економічного та політичного розвитку Великої Британії. Водночас, потрібно розуміти причини зниження популярності лейбористів серед британців, які зрештою зумовили повернення в 1951 р. до влади консерваторів.

Надалі варто порівняти соціально-економічну та міжнародну політику урядів лейбористів та консерваторів, які по чергово приходили до влади у Великій Британії. Зокрема, потрібно уявляти економічні заходи урядів, сформованих цими конкуруючими політичними силами як взаємодоповнюючі за змістом (хоча й протилежні за формою) методи вирішення соціальних та економічних питань. Що ж до міжнародної політики, то тут варто пам'ятати, що суттєвої різниці у її здійсненні урядами лейбористів і консерваторів не існувало: її доцільно розглядати як дипломатичні заходи, здійснювані в межах "трьох кіл відповідальності" (тобто, співпраця з союзниками та партнерами в межах НАТО, в межах Західної Європи та в межах колишньої Британської колоніальної імперії). При цьому необхідно розуміти, що ні лейбористам, ні консерваторам протягом 50-х - 60-х рр. так і не вдалося подолати "англійську хворобу", яка дедалі загострювалась. До того ж, наприкінці 60-х рр. загострилися стосунки між католицькою та протестантською громадами Північної Ірландії (Ольстеру), що породило сумнозвісну "ольстерську проблему" (яка тривалий час залишалась одним з найгостріших етно-конфесійних конфліктів сучасності).

Особливу ж увагу необхідно звернути на зміст та наслідки політики британського-прем'єр-міністра-консерватора М. Тетчер (1979-1990 рр.), оскільки саме неоконсервативні реформи в соціально-економічній сфері (відомі як "тетчеризм") дозволили суттєво оздоровити економіку та фінанси та, у кінцевому підсумку, вилікувати Велику Британію від "англійської хвороби". При цьому варто розглядати "тетчеризм" не як окреме британське явище, а як прояв "неоконсервативної революції" (поряд із "рейганомією" в США та ін.), а також зосередити увагу не лише на позитивних, але й негативних наслідках цього явища, насамперед, у соціальній сфері.

Наостанок необхідно розглянути особливості політики урядів, очолюваних консерватором Дж. Мейджором та лейбористом Е. Блером. При цьому варто розуміти, що якщо прем'єр-міністру Мейджору так і не вдалося вийти з-під тіні своєї харизматичної попередниці, то уряд Блера зумів суттєво відійти від традиційної лейбористської політики (настільки, що здійснювані ним реформи прийнято називати нелейбористськими). При цьому, заходи уряду Блера носили досить радикальний характер (зокрема, щодо реформування конституційного устрою Великої Британії, а також систем освіти та охорони здоров'я).

Із докладнішим висвітленням питань щодо розвитку Великої Британії в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст. студент може ознайомитись у наступному переліку рекомендованої літератури.

- *Заболотный В.М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки: конец XX-начало XXI века. Учеб. пособие для студентов. - М., 2004.*
- *История Великобритании / Под ред. Кеннета О. Моргана. - М., 2008.*
- *Консерваторы у власти: опыт Великобритании. - М., 1992.*
- *Остапенко Г.С., Прокопов А.Ю. Новейшая история Великобритании. XX - начало XXI века. - М., 2012.*
- *Перегудов С.П. Неоконсервативная модель общественных отношений // Мировая экономика и международные отношения. - 1990. - №1.*
- *Перегудов С.П. Тетчер и тетчеризм. - М., 1996.*

Франція в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.

Протягом вивчення матеріалу даної теми студенту необхідно зрозуміти зміст історичних процесів у Франції після завершення Другої світової війни, дізнатись визначення та суть понять "голлізм", "Четверта республіка", "П'ята республіка", "режим особистої влади", "Червоний травень", "політика співіснування", а також вміти пояснити причини та зміст соціально-економічних та політичних трансформацій у Франції в другій половині ХХ ст.

Насамперед, розгляд теми варто розпочати зі з'ясування наслідків Другої світової війни для Франції. Зокрема, необхідно проаналізувати втрати Франції у війні, початок розпаду

французької колоніальної імперії, а також вплив феноменів колабораціонізму та руху Опору на формування післявоєнної партійно-політичної системи Франції.

Надалі потрібно розглянути політику Тимчасового уряду щодо відбудови післявоєнної економіки, вибори до Установчих зборів, а також розбіжності між різними політичними силами щодо устрою майбутньої Четвертої республіки, які, зрештою, призвели до відставки Шарля де Голля з посади керівника уряду. Також необхідно з'ясувати зміст голлізму як ідейно-політичної течії та розглянути основні положення прийнятої в 1946 р. конституції Французької республіки. При цьому необхідно розуміти, якою мірою суспільно-політична нестабільність Четвертої республіки впливала з особливостей її політичної системи, а якою - з перебігу соціально-економічного та політичного розвитку Франції в 40-х - 50-х рр.

Розглядаючи динаміку політичного життя Четвертої республіки, доцільно звернути особливу увагу на ті напрямки зовнішньої політики французьких урядів, які стосувались участі в західноєвропейській економічній інтеграції та спроб вирішення колоніального питання. Насамперед, варто пам'ятати, що найбільше загострення суспільної напруги у Франції збігалось у часі з невдалими колоніальними війнами, такими як війна в Індокитаї (1946-1954 рр.) та війна в Алжирі (1954-1962 рр.). При цьому останній військовий конфлікт виявився надзвичайно виснажливим для французького суспільства (з огляду як на задіяні в ній ресурси, так і на особливе місце, яке займав Алжир у тодішній французькій національній історичній пам'яті). Зрештою, алжирська війна виявилась каталізатором гострої суспільно-політичної кризи 1958 р. у Франції, яка призвела до становлення П'ятої республіки та режиму особистої влади новообраного її президента Ш. де Голля.

Розглядаючи історію першого десятиліття становлення і розвитку П'ятої республіки, необхідно відмітити ключову роль у цьому процесі особистості де Голля, який впливав на усі ключові рішення (особливо щодо зовнішньополітичних взаємин Франції). Зокрема, варто вказати на значення зовнішньополітичної діяльності першого президента П'ятої республіки у таких напрямках, як розв'язання колоніального питання загалом та алжирського, зокрема (завдяки, насамперед, підписанню в 1963 р. Євіанської угоди між Францією та керівництвом алжирського

національно-визвольного руху), нормалізація стосунків з СРСР та КНР, посилення співпраці з ФРН щодо західноєвропейської інтеграції та конфронтація з керівництвом США у питанні міжнародної ваги Франції. При вивченні ж соціально-економічного розвитку Франції в 1958-1968 рр. потрібно звернути увагу на особливості здійснення економічної політики модернізації, коли результати НТР значною мірою впроваджувались в економіку за активної ролі держави (політика "дирижизму").

Що ж стосується передумов та причин політичної кризи у Франції в травні-червні 1968 р. (апогей якої був відзначений масовими студентськими заворушеннями, відомими як "Червоний травень"), що підірвала авторитет де Голля і значною мірою призвела до його подальшої відставки в квітні 1969 р., то потрібно розпочинати їх аналіз з комплексного розгляду процесів та результатів соціально-економічної модернізації 1958-1968 рр. (таких як, зокрема, нерівномірність економічного розвитку, зміна становища різних суспільних верств, криза системи освіти та спроби її реформувати та ін.).

Характеризуючи історичний розвиток Франції у 70-х - 90-х рр., варто врахувати наступні обставини: а) політика наступника де Голля президента Ж. Помпіду була спрямована на послаблення дирижизму в соціально-економічній сфері та на нормалізацію стосунків зі США у зовнішньополітичній; б) президентство В. Жіскар д'Естена (1974-1981 рр.) збіглося у часі з економічною кризою та загостренням соціальних відносин, а тому позначилось перегрупуванням та різкою поляризацією політичних сил; в) президент-соціаліст Ф. Міттеран, після кількох років здійснення "лівого експерименту" (нова хвиля націоналізації промисловості, посилення дирижизму та розширення соціальних програм для населення) змушений був зупинити його та вдатися фактично до неоконсервативної економічної політики. Саме в цей час у Франції народжується феномен політики "співжиття" ("співіснування") "лівого" президента із прем'єром-"неоголлістом" (спочатку Ж. Ширак, згодом Е. Баладюр).

У президентство Ж. Ширака (1995-2007 рр.) політика "співжиття" була продовжена, однак вже у вигляді співіснування президента-"неоголліста" з прем'єр-міністром-"соціалістом" (Л. Жоспен). У цей же час відбувається завершення трансформації політичної системи П'ятої республіки (зменшення терміну президентської каденції з семи до п'яти років та послаблення

впливу “лівих” політичних партій). Водночас, внаслідок загострення у Франції імміграційної проблеми (зростання чисельності мусульманської громади), відбулося посилення електоральних симпатій французів щодо ультра націоналістичної партії “Національний Фронт”.

Докладне висвітлення питань щодо розвитку Франції в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст. студент може знайти у переліку рекомендованої літератури.

- *Арзаканян М.Ц. Генерал де Голль на пути к власти. - М., 2001.*
- *Васютинский В.Н. Президент Французской Республики Ф. Миттеран. - М., 1992.*
- *Заболотный В.М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки: конец ХХ-начало ХХІ века. Учеб. пособие для студентов. - М., 2004.*
- *История Франции / Под общей ред. Ж. Карпентье, Ф. Лебрена и др. - СПб., 2008.*
- *Молчанов Н.Н. Генерал де Голль. - М., 1988.*
- *Смирнов В.П. Франция в ХХ веке. - М., 2001.*

Німеччина в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.

Протягом вивчення матеріалу даної теми студенту необхідно зрозуміти та вміти пояснити причини та зміст історичних процесів у Німеччині після завершення Другої світової війни, дізнатись визначення та суть понять "німецьке питання", "НДР", "ФРН", "німецьке економічне диво", “берлінська криза”, “Берлінська стіна”, “велика коаліція”, “східна політика”, “об’єднання Німеччини”.

Розгляд теми варто розпочати зі з’ясування результатів та наслідків Другої світової війни для Німеччини (адже саме тоді постало “німецьке питання” як питання єдності німецької нації, пов’язане з визначенням кордонів та території Німеччини в другій половині ХХ ст.). У цьому відношенні вирішальною для долі Німеччини стала Кримська (Ялтинська) конференція, у ході якої союзники домовилися про те, що кожна країна-член Великої трійки, а також Франція одержать в управління окрему окупаційну зону в Німеччині (аналогічно, на чотири сектори, передбачалося розділити й Берлін). Це рішення стало важливою передумовою для

майбутнього формування на теренах Німеччини двох держав (до інших передумов варто віднести об’єднання в 1948 р. західних зон окупації в “Тризонію” та проведення там грошової реформи, а також взятій радянською окупаційною адміністрацією курс на перетворення східної зони на невід’ємну частину радянської сфери впливу). Важливе значення для подальшого розвитку країни також мало рішення здійснити денацифікацію, демілітаризацію та демократизацію післявоєнної Німеччини. На Потсдамській (Берлінській) конференції було вирішено передати значні німецькі території на Сході СРСР та Польщі, а на Заході - Франції, у результаті чого в Німеччину ринув потік біженців. Таким чином, Кримська та Потсдамська конференції фактично визначили майбутню долю Німеччини та обумовили її соціально-економічний та політичний розвиток на наступні 45 років. 7 вересня 1949 р. на території “Тризонії” було проголошено Федеративну Республіку Німеччину (ФРН), тоді як 7 жовтня того ж року на теренах радянської зони окупації було створено Німецьку Демократичну Республіку (НДР). Таким чином, Німеччина стала однією з головних жертв “холодної війни”, а по її землях пройшов основний кордон між двома сферами впливу у Європі (т.зв. “залізна завіса”). Політичні ж системи кожної держави відображали факт перебування останніх у тому чи іншому геополітичному таборі. ФРН була демократичною парламентською державою з соціальною ринковою економікою (та т. зв. “двохполовинною” партійною системою). Натомість, НДР стала черговою “народною демократією” з однопартійною системою (при формальному існуванні кількох політичних партій).

Далі необхідно розглянути соціально-економічний та політичний розвиток обох Німеччин в 1949-1990 рр.

Характеризуючи історію ФРН, необхідно наголосити на тому, що найвизначніші її сторінки припали на час правління трьох федеральних канцлерів (бундесканцлерів): К. Аденауера, В. Брандта та Г. Коля. Так, з іменем Аденауера пов’язані як безпосереднє створення ФРН, так і “німецьке економічне диво” 1948-1960 рр. (хоча його “архітектором” визнається Л.Ерхард), а також важливі зовнішньополітичні досягнення, які дозволили Західній Німеччині відновити повний суверенітет і долучитись до західноєвропейської економічної інтеграції.. До передумов "німецького економічного дива" потрібно віднести: величезні внутрішні капіталовкладення в промисловість (у тому числі й за

рахунок військових трофеїв часів Другої світової війни), менша зруйнованість західної частини Німеччини під час військових дій, порівняно із східною, допомога з боку США за "планом Маршалла", доволі жорстка експлуатація робітників, а також відсутність (до 1956 р.) у ФРН значних військових видатків та протекціоністська політика держави. Серед підсумків "економічного дива", насамперед, варто виділити відродження економічного потенціалу країни, в результаті чого ФРН перетворилася на передову країну Західної Європи, випереджаючи в цьому відношенні своїх колишніх переможців (зокрема, ФРН на середину 50-х рр. вийшла на 2-е місце за обсягами золотих запасів, а надалі перетворилася на одну з основних країн-"двигунів" європейської економічної інтеграції). Що ж до зовнішньополітичних досягнень уряду Аденауера, то, передусім, необхідно зарахувати те, що в 1952 р представники США, Великобританії й Франції разом із ФРН підписали Боннську угоду, відповідно до якої припинялася військова окупація й відновлювався суверенітет країни.

Розглядаючи здобутки уряду В. Брандта, необхідно, насамперед, звернути увагу на його "східну політику" (яка мала на меті нормалізувати відносини Західної Німеччини з її східноєвропейськими сусідами, у тому числі із НДР). Результатом "східної політики" В. Брандта стали взаємні визнання нових післявоєнних кордонів у Східній Європі, встановлення міждержавних взаємовідносин між ФРН та НДР, усунення надмірної напруженості щодо проблеми Західного Берліну. Взаємне визнання двох німецьких держав відкрило їм надалі шлях до вступу в ООН. До того ж, відбулося суттєве зростання міжнародного престижу Західної Німеччини як ініціатора "східної політики", а сама ФРН у 70-х рр. фактично перетворилася на головного економічного партнера країн Центрально-Східної Європи на Заході.

Нарешті, характеризуючи здобутки уряду Г. Коля, варто виокремити наступні: по-перше, проведення на початку 80-х рр. реформ у неоконсервативному дусі, які дозволили подолати гостру економічну кризу середини - другої половини 70-х рр. та розпочати нове економічне піднесення, і, по-друге, здійснення об'єднання Німеччини в одну державу (3 жовтня 1990 р.).

Крім цього, розглядаючи розвиток ФРН протягом 1949-1990 рр., потрібно проаналізувати особливості "двохзполовинної"

партійної системи Західної Німеччини (ХДС/ХСС, СДПН та ВДП), феномен неонацистської партії НДП, студентські протести кінця 60-х рр. та проблему лівацького тероризму 70-х рр. ("група Баадера-Майнхоф", більше відома як РАФ) тощо.

Характеризуючи історію Німецької Демократичної Республіки, потрібно відзначити, що остання (на відміну від ФРН) була унітарною державою, фактична влада у якій належала Соціалістичній єдиній партії Німеччини (СЕПН), що утворилася в 1946 р. у результаті об'єднання (під тиском радянської окупаційної адміністрації) східнонімецьких комуністів та соціал-демократів. У політичному та соціально-економічному відношенні НДР практично не відрізнялась від інших держав "народної демократії", у яких протягом кінця 40-х - початку 50-х рр. відбулися перетворення, спрямовані на побудову соціалізму радянського зразка. Утім, стабільність східнонімецького режиму від самого початку була під питанням, що засвідчило повстання робітників Східного Берліну, яке відбулося в червні 1953 р. (під впливом звістки про смерть Сталіна). Однією з головних проблем для влади НДР було існування на її території Західного Берліну - анклаву з ринковою економікою, плюралістичною демократією та прозорими кордонами, оскільки, по-перше, його мешканці масово скуповували дешевші східнонімецькі товари, а, по-друге, через нього відбувався постійний відтік кваліфікованих кадрів з НДР до Західної Німеччини. З метою вирішення проблеми Західного Берліну в серпні 1961 р. за розпорядженням керівництва СРСР вночі було побудовано мур, який повністю припинив будь-яке сполучення між Східним і Західним Берліном ("Берлінський мур"), і надовго став символом "холодної війни".

Попри прискорення і покращення соціально-економічного розвитку НДР протягом 60-х рр., вона суттєво відставала від Західної Німеччини і в 70-х - 80-х рр. фактично переживала застійні явища, аналогічні до радянських. Керівником НДР у цей час був Е. Хонеккер, який намагався копіювати радянську модель розвитку. Однак розпочата в середині 80-х рр. командою нового радянського лідера М.Горбачова політика "перебудови" та "нового мислення" запустила невідворотній процес змін в усіх державах "народної демократії" (влада НДР була особливо вразливою через неможливість досягнути повної інформаційної ізоляції від Заходу, адже передачі телебачення ФРН, які мали можливість дивитись східні німці, широко висвітлювали хід

реформ у Східній Європі). Наприкінці 1989 р. під тиском масових протестів керівництво НДР пішло у відставку, було зруйновано Берлінський мур, в березні 1990 р. відбулися перші вільні вибори, а 3 жовтня 1990 р. Німецька Демократична Республіка припинила існування внаслідок об'єднання з ФРН. Так було остаточно вирішено "німецьке питання".

При цьому, розглядаючи розвиток об'єднаної Німеччини в 90-х - на початку 2000-х рр., варто пам'ятати, що, хоча остання і перетворилась на одну з провідних країн світу (наприклад, за ВВП ФРН займає третє місце в світі після США та Японії, а в політичному відношенні є, поряд із Францією, ключовою державою Європейського Союзу), інтегрування Східної Німеччини породило дві серйозні проблеми. Перша була пов'язана з великими витратами на забезпечення товарами й послугами східних земель, що призвело до значного відтоку капіталів. Другою проблемою стало невдоволення східних німців болісними реформами в економічній та соціальній сферах (так, лише за три роки після об'єднання число робочих місць у Східній Німеччині знизилось майже на 40% і навіть наприкінці 90-х рр. частка безробітних у східних землях залишалася у двічі вищою, ніж у західних).

Докладне висвітлення питань щодо розвитку Німеччини в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст. студент може знайти у переліку рекомендованої літератури.

- *Ватлин А.Ю. Германия в XX веке. - М., 2002.*
- *Заболотный В.М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки: конец XX-начало XXI века. Учеб. пособие для студентов. - М., 2004.*
- *Зонтхаймер К. Федеративная Республика Германия сегодня. - М., 1996.*
- *Истягин Л.Г. Политический портрет Г. Коля. - М., 1995.*
- *Кузьмин И.Н. Крушение ГДР: История. Последствия. - М., 1996.*
- *Ламперт Х. Социальная рыночная экономика: германский путь. - М., 1993.*
- *Объединенная Германия в Европе и мире. - М., 1994.*
- *Патрушев А.И. Германия в XX веке. - М., 2004.*
- *Филитов А.М. Германский вопрос: от раскола к объединению. - М., 1993.*

Італія в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.

Протягом вивчення матеріалу даної теми студенту необхідно зрозуміти та вміти пояснити суть історичних процесів в Італії після завершення Другої світової війни, дізнатись визначення та суть понять "лівоцентристська коаліція", "правоцентристська коаліція", "червоні бригади", "італійське економічне диво", "мафія", "Чисті руки", «друга республіка».

Розгляд теми варто розпочати зі з'ясування наслідків Другої світової війни для Італії. Зокрема, суттєве значення мало те, що Італія являла собою "слабку ланку" в ланцюгу агресивної вісі "Берлін-Рим-Токіо" і вийшла з війни раніше за своїх союзників. Ще в 1943 р., після скинення Б. Муссоліні, новий уряд маршала Бадольйо оголосив війну Німеччині, однак слідом за цим відбулася окупація німецькими військами усієї Північної Італії, де на певний час було встановлено маріонетковий режим Муссоліні (під назвою "Італійська соціальна республіка"). За підсумками Другої світової війни Італія не понесла суттєвих територіальних втрат. Пояснюється це, насамперед, потужним рухом Опору, який розгорнувся на окупованих територіях Італії в 1944 р.: йому вдалося самотужки звільнити значні терени країни і навіть захопити в полон і стратити колишнього фашистського диктатора. Надалі ж в Італії (так само, як і у Франції) рух Опору відчутно вплинув на формування післявоєнної партійно-політичної системи (зокрема, усі провідні політичні сили Першої республіки – християнські демократи, соціалісти та комуністи у роки війни брали активну участь а антифашистському русі Опору). Саме ці партії на завершальному етапі війни сформували політичний союз та в червні 1945 р. (після звільнення італійської території) сформували перший післявоєнний уряд, відновивши, таким чином, багатопартійну демократію після 20-річної фашистської диктатури. Перший післявоєнний тимчасовий уряд було сформовано на чолі з відомим антифашистом Ф. Паррі (в листопаді 1945 р. його замінив на посаді прем'єр-міністра лідер ХДП де Гаспері).

Необхідно відзначити, що перед урядом післявоєнної Італії стояла низка важливих соціально-економічних та політичних завдань. Передусім, варто згадати здійснення аграрної реформи (шляхом передачі селянам частини необроблюваних поміщицьких земель) та ліквідацію монархічного режиму, який скомпрометував себе співпрацею з фашизмом. У травні 1946 р. король Віктор

Еммануїл III зрікся престолу на користь свого сина принца Умберто II, прозваного італійцями «травневим королем». Після цього, 2 червня 1946 р. в Італії відбувся референдум про форму державного устрою, за результатами якого 18 червня 1946 р. Італія була офіційно проголошена республікою. Нова конституція була підготовлена на основі співпраці трьох головних партій (християнських демократів, соціалістів та комуністів) і стала однією з найдемократичніших конституцій того часу.

Іншою важливою політичною подією перших післявоєнних років стало підписання 10 лютого 1947 р. у Парижі мирного договору союзників з Італією, відповідно до якого в Італії заборонялися фашистські організації, визначалися кордони, підтверджувалося покарання військових злочинців, виводилися окупаційні війська та визначалися розміри репарацій.

Однак цього ж року в Італії відбулася суттєва зміна в розстановці політичних сил, зумовлена, по-перше, розколом соціалістів (на ліве крило, що виступало за співпрацю з комуністами, та праве, більш помірковане, яке рішуче висловилося проти такого союзу) і, по-друге, зсувом вправо християнських демократів. Останні стали ініціаторами приєднання Італії до «плану Маршалла» (однією з умов якого було усунення комуністів з уряду). Після цього ХДП сформувала однопартійний уряд на чолі з де Гаспері, а, після парламентських виборів у квітні 1948 р. фактично встановила на певний час монополію на владу в країні.

Потрібно відзначити, що лідер ХДП де Гаспері (який очолював італійський уряд аж до 1953 р.) зумів забезпечити низку здобутків як в соціально-економічному, так і в зовнішньополітичному житті держави. Зокрема, він домогся (всупереч протидії деяких інших західноєвропейських держав) вступу Італії в НАТО, а також здійснив низку економічних реформ, що стимулювали надалі виникнення такого явища, як «італійське економічне диво» (50-ті - 60-ті рр.). До основних передумов останнього варто віднести аграрну реформу, зменшення репараційних платежів (за рахунок відмови від них США та Великої Британії), фінансову допомогу згідно з «планом Маршалла», а також державні капіталовкладення в промисловість, фінансові пільги великим корпораціям та стимулювання процесу централізації капіталу з боку держави при одночасному наданні пільг малому та середньому підприємству тощо.

Говорячи про політичний розвиток Італії, необхідно звернути увагу на те, що, починаючи з 1960 р. християнські демократи, в умовах послаблення своїх електоральних симпатій, почали залучати до уряду представників інших партій. Так, влітку 1960 р. уряд ХДП на чолі з Тамброні зробив спробу включити до складу свого кабінету представників праворадикального «Італійського соціального руху», однак це викликало масові протести, які змусили уряд Тамброні піти у відставку. Після цього керівництво ХДП створило союз із соціалістами (які в середині 50-х рр. відмовились від співробітництва з комуністами). У результаті в 1963 р. утворилась т. зв. «лівоцентристська коаліція» з соціалістів та християнських демократів (1963-1976 рр.). Її уряд посилював втручання в економічне життя, застосовував націоналізацію окремих галузей промисловості та намагався запровадити елементи планової економіки. В 1976 р. – на зміну «лівоцентристам» прийшла «правоцентристська коаліція» у складі християнських демократів, соціал-демократів та лібералів.

Водночас, кінець 60-х - 70-ті рр. стали дуже складним періодом у внутрішньополітичному розвитку Італії. У цей час активізувалися як праві радикали з «Італійського соціального руху» та близьких до нього угруповань, так і ліві екстремісти з «Червоних бригад» (останні намагались збройним шляхом повалити капіталістичне суспільство і вважали комуністів зрадниками робітничого класу). І праві, і ліві екстремісти влаштовували терористичні акції, які супроводжувалися людськими жертвами.

В умовах економічної кризи суттєво зросли електоральні симпатії до комуністів (в 1976 р. останні отримали 34,4 % голосів виборців). У зв'язку з цим, частина ХДП на чолі з колишнім прем'єр-міністром А. Моро запропонувала включити представників ІКП до уряду (однак в травні 1978 р. Моро був викрадений та вбитий «Червоними бригадами» і плани створення коаліції з комуністами не були реалізовані).

Починаючи з 80-х рр. політична система Італії вступила у серйозну та тривалу кризу, викликану, насамперед, двома основними обставинами: зростанням політичної нестабільності внаслідок неможливості утворити стійкий уряд (до урядової коаліції, що керувала державою протягом 80-х - першої половини 90-х рр., входило близько п'яти різних партій), а також посиленням корупції та зрощенням партійних функціонерів з мафіозними

структурами. Вирішальний момент кризи італійської партійно-політичної системи настав лише на початку 1990-х років, отож, Італія виявилася єдиною західною країною, яка пережила глибокі зміни партійно-політичної системи одночасно зі східноєвропейськими державами.

Необхідно розуміти, що важливим кроком на шляху здійснення конституційних реформ стало проведення в 1991 та 1993 рр. референдумів щодо зміни системи виборів до вищих законодавчих органів влади, за якими обидві палати парламенту на 3/4 почали формуватися за одномандатними округами з числа кандидатів, які набрали відносну більшість голосів. Місця, що залишалися, розподілялися за старою пропорційною системою, відповідно до партійних списків. Виборчий бар'єр було встановлено на рівні 4%. Ця виборча реформа отримала назву "Великої реформи", яка вважається початком переходу від Першої до Другої Республіки.

Одночасно відбулося повне переформатування політичних сил Італії, однією з передумов якого стали результати проведеної у лютому 1992 р. кампанії "Чисті руки" (у ході останньої було виявлено численні факти корупції та зв'язків з мафіозними структурами провідних державних діячів). Під слідством опинилося бл. 2 тис. осіб з числа міністрів, депутатів, та керівництва християнських демократів та соціалістів. Таким чином ледь не вся італійська політична верхівка виявилася скомпрометована. В 1991 р. Компартія розкололась на ортодоксальних комуністів та реформістів і більшість останніх перейменувались в Демократичну партію лівих сил (що фактично перейшла на позиції соціал-демократії). Після поразки на виборах у 1993 р. розкололась ХДП. В листопаді 1994 р. саморозпустилась Соцпартія. Соціал-демократична, республіканська і ліберальна партії в результаті виборів 1994 р. виявилися навіть неспроможними пройти до парламенту. Натомість вперше на загальнонаціональну політичну арену вийшли такі одіозні партії, як регіональна Ліга "Ломбардія-Північ", праворадикальна "Молода Італія" та ін.

Загалом же, з тих часів політичне життя Італії виявилось фактично монополізоване двома новими політичними силами, які відсунули з політичної арени або інтегрували інших політичних гравців: правоцентристською коаліцією "Полюс свободи" (згодом - "Дім свободи"), у якій провідну роль відіграла партія мільонера

та медіамагната С. Берлусконі (перебувала при владі в 1994-1996, 2001-2006 та 2008-2011 рр.) та лівоцентристська коаліція "Альянс прогресивних сил" (згодом - "Олива") з числа залишків колишніх соціалістів та комуністів на чолі з ДПІС (перебувала при владі в 1996-2001 та 2006-2008 рр.).

Для більш детального висвітлення питань щодо розвитку Італії в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст. студенту рекомендовано ознайомитись із наступним переліком літератури.

- Григорьева И.В. *Италия в XX веке.* - М., 2006.
- Заболотный В.М. *Новейшая история стран Европы и Северной Америки: конец XX-начало XXI века. Учеб. пособие для студентов.* - М., 2004.
- *История Италии. В 3-х т. / Под ред. Сказкина С. Д., Мизиано К. Ф., Дорофеева С. И.* - М., 1971. - Т. 3.
- Китс Дж. *История Италии.* - М., 2012.
- Линтнер В. *Италия. История страны.* - М., СПб, 2007.
- Любин В. П. *Итальянская партийно-политическая система в 90-х гг.* - М., 1997.

Суспільні зміни в розвинутих країнах Заходу в другій половині ХХ ст.

Протягом вивчення матеріалу даної теми студенту необхідно зрозуміти та вміти пояснити причини та зміст суспільних трансформацій в країнах Заходу після завершення Другої світової війни, поглибити знання щодо визначення та суті понять "науково-технічна революція", "інформаційна революція", "середній клас", "демографія", "міграція" тощо

Розгляд теми варто розпочати зі з'ясування причин та характеру зрушень у соціальній структурі країн Західної Європи та Північної Америки. Насамперед, необхідно охарактеризувати зміст та вплив на ці процеси науково-технічної революції (НТР), у тому числі, її "другої хвилі", відомої як "інформаційна революція". Внаслідок НТР (яка стала однією з важливих передумов переходу до постіндустріального суспільства) практично в усіх країнах Заходу відбувся занепад старих галузей виробництва та запровадження нових технологічних процесів, автоматизації та комп'ютеризації як виробництва, так і нематеріальної сфери господарства.

Необхідно розуміти, що це призвело до суттєвого скорочення рівня зайнятості в сфері й сільського господарства, й промислового виробництва. Фактично відбулася кардинальна зміна ролі, значення та характеру самої праці: поступово зникає класичний, описаний ще К.Марксом, промисловий пролетаріат, оскільки частка робітників, зайнятих у сфері фізичної праці різко скорочується; натомість, по-перше, робітник перетворюється на контролера виробничих процесів, а, по-друге, суттєва зростає питома вага осіб, задіяних у сфері послуг.

До того ж, розгортання НТР зумовило збільшення вимог до професійного та освітнього рівня робочої сили, адже постійно розширювалися інтелектуальні функції праці. Відповідно, разом із підвищенням професійного та освітнього рівня робітників та службовців, збільшилася їхня заробітна платня й покращилося матеріальне становище. Усе це, в свою чергу, зумовило зростання чисельності середнього класу (тобто, кола осіб, які мають стійкі доходи, достатні для задоволення широкого кола матеріальних і соціальних потреб).

Ще однією особливістю соціальної структури країн післявоєнного Заходу стала поява т. зв. маргінальних груп населення. Так називають ті соціальні групи, які з тих або інших причин (через брак освіти та потрібної кваліфікації, втрату здоров'я, пенсійний вік, дискримінацію тощо) опинилися на узбіччі суспільного життя. Вони не можуть знайти постійної роботи чи отримують дуже низькі заробітки, а тому часто-густо живуть у злиднях і змушені звертатися по державну чи благодійну допомогу.

Водночас, необхідно розуміти, що глибокі соціальні зрушення в країнах Заходу, що відбувались під впливом НТР, супроводжувались не менш глибокими етно-конфесійними змінами, зумовленими важливими демографічними та міграційними процесами у сучасному світі. Мова, насамперед, йде про те, що зниження темпів приросту населення у високорозвинутих країнах (внаслідок пізніх шлюбів, переважаючого малодітних родин, емансипації жінок та ін.) супроводжується зростанням народжуваності у низці азійських та африканських країн (через традиційне домінування там ранніх шлюбів та багатодітних родин). За цих умов протягом практично усієї другої половини ХХ ст. зростали різні різновиди міграційного руху вихідців зі слаборозвинутих регіонів світу, спрямованого у

держави Західної Європи та Північної Америки. У результаті імміграційна проблема набула в останніх вельми загрозливих масштабів, викликаючи спалахи ксенофобії серед корінного населення, зумовлені страхом перед масштабними змінами в етно-конфесійному та навіть антропологічному складі країн, що приймають мігрантів. Варто відзначити, що одним з найсерйозніших «викликів» глобалізації є криза ідентичності, яка однаковою мірою загрожує як благополучній Європі, так і країнам третього світу. Національна і навіть цивілізаційна ідентичність поступово починає розчинятися під тиском двох чинників: масової міграції, яка останнім часом дедалі більше змінює етнічний, мовний, релігійний та навіть антропологічний портрет країн, що приймають мігрантів (на думку багатьох науковців, проблема «ісламізації Європи» невдовзі вийде на перше місце в переліку головних проблем континенту), та швидкої інтернаціоналізації всіх сфер суспільного життя. Останній чинник найбільше сприяє руйнуванню ідентичності в сфері масової культури, споживання, побуту та дозвілля.

Докладніше висвітлення питань щодо суспільних змін в розвинутих країнах Заходу в другій половині ХХ ст. студент може знайти у переліку рекомендованої літератури.

- *Иноземцев В.Н. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. - М., 2000.*
- *Мельников А.Н. Американцы: социальный портрет. Новые явления в классовой структуре США. - М., 1987.*
- *Орлова Т.В. История современного мира. - Навч. посіб. - К., 2006.*
- *Сич О.І., Мінаєв А.В. Доба "холодної війни": основні тенденції світового розвитку: Навчальний посібник. - Чернівці, Рута, 2008.*
- *Сич О.І., Мінаєв А.В. Світ у другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.: основні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку: Навчальний посібник. Чернівці: Наші книги, 2010.*
- *Социальные последствия технологической перестройки в условиях капитализма. - М., 1988.*
- *Цветков А.Г. США: реалии социальной жизни. - К., 1990.*

Соціально-економічна політика держав Західної Європи та Північної Америки

Протягом вивчення матеріалу даної теми студенту необхідно зрозуміти та вміти пояснити причини та зміст зрушень у соціально-економічній політиці країн Заходу після завершення Другої світової війни, знати визначення та суть понять "неолібералізм", "неоконсерватизм", "тетчеризм", "рейганоміка", "соціал-демократія", "шведська модель" тощо.

Передусім, при розгляді теми варто з'ясувати причини, характер та основні етапи здійснення соціально-економічної політики державами Західної Європи та Північної Америки після Другої світової війни та здійснити порівняльний аналіз політики урядів неолібералів, неоконсерваторів та соціал-демократів. Зокрема, в історії соціально-економічних процесів та явищ Західної Європи та США у другій половині ХХ ст. можна виділити наступні етапи:

- друга половина 1940-х рр. – відновлення зруйнованої війною економіки, націоналізація окремих галузей і підприємств та запровадження заходів державного регулювання економіки;
- 1950-ті рр. – роки економічної стабільності, „економічне диво” в низці країн (зокрема, в Італії та Західній Німеччині);
- 1960–1970-ті рр. – кризові явища в економіці (світова криза 1974 – 1975 рр.);
- 1980–початок 1990-х рр. – “неоконсервативна революція” (Р. Рейган, М. Тетчер, Г. Коль та ін.) і, відповідно, згорання державного регулювання економіки, скорочення соціальних програм.

Виходячи з наявності даних етапів, необхідно простежити еволюцію соціально-економічної політики урядів держав Заходу.

Насамперед, необхідно розуміти, що провідною тенденцією розвитку країн Західної Європи та Північної Америки в 50 – 60-х рр. було становлення т.зв. «держави добробуту» (або „держави благоденства”). Її рисами стали широке запровадження соціального реформізму і кейнсіанських принципів втручання держави в економіку. У процесі її розбудови склалася «змішана модель економіки», яка органічно поєднувала елементи різних форм власності і економічної діяльності (приватну, колективну і державну). Склався значний державний сектор економіки (в окремих провідних державах Європи він досяг 20 – 25 % всієї

промисловості). Іншою особливістю «держави добробуту» стало те, що центральне місце в ній відводилося програмам соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення, створенню додаткових робочих місць, підтримці системи освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення. Вагомим було й втручання держави у стосунки між працею та капіталом. В цілому політика держави була спрямована на вирівнювання прибутків (з метою підтягнути рівень життя широких верств населення до рівня життя забезпечених прошарків) та скорочення соціальної нерівності шляхом надання соціальних послуг у найважливіших сферах життя.

Становлення “держави добробуту” значною мірою було результатом саме неоліберальної соціальної та економічної політики. Студенту варто з'ясувати зміст поняття “неолібералізм” (зокрема, у порівнянні його з класичним лібералізмом). Потрібно пам'ятати, що неолібералізм нерідко характеризують як «етатистський» різновид лібералізму (тобто, поєднання різних форм державного втручання в економічне життя зі збереженням принципів демократії, вільної конкуренції та приватного підприємництва). Саме неоліберальна політика у державах Заходу передбачала широке впровадження кейнсіанських принципів втручання держави в соціально-економічну сферу, виходячи з необхідності партнерства між урядом, бізнесом і працею на всіх рівнях господарського механізму (наприклад, “новий курс” президента США Рузвельта повною мірою може бути віднесений до “лівого” крила неолібералізму).

Водночас, наприкінці 60-х — на початку 70-х років неолібералізм утратив динамізм і здатність оперативно відгукуватися на проблеми суспільства. Це було пов'язано із тим, що змінилась світова економічна кон'юнктура (внаслідок одразу кількох циклічних криз перевиробництва поспіль, десятикратного зростання цін на нафту та викликаної ними стагфляції - одночасного падіння виробництва та зростання інфляції).

В цих умовах неолібералізм був витіснений іншим напрямком - неоконсерватизмом (на останній, між іншим, сильно вплинуло “праве” крило неолібералів, представники якого були переконані, що вирішення наявних суспільних проблем можливе через створення уряду згідно з вимогами моралі, та виступали за мінімальне втручання держави у суспільне життя). Починаючи з кінця 70-х рр. неоконсерватори приходять до влади у провідних державах Заходу і розпочинають поступовий демонтаж “держави

добробуту” (їхня економічна політика відома під назвою “неоконсервативної хвилі” або “неоконсервативної революції”). Найвідомішими прикладами неоконсервативних реформ стали «рейганоміка» в США та «тетчеризм» у Великій Британії.

Неоконсерватори прагнули пристосувати традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства, а тому намагались замінити реформістську модель розвитку монетаристською моделлю (встановлення високого банківського відсотка, припинення зростання заробітної плати чи навіть її зниження, контроль за обігом грошової маси та підтримання безробіття на досить високому рівні). Неоконсерватизм орієнтувався на звільнення приватного капіталу від надмірного державного втручання, всебічне стимулювання ринкових відносин та приватного підприємництва. При цьому важливого значення неоконсерватори надавали моральному вдосконаленню людини і, в зв'язку із цим, виступали на захист сильної влади й держави (без надмірного їх втручання в економічне життя), вбачаючи в них засіб забезпечення суспільних традицій та національної своєрідності.

Нарешті, необхідно розуміти, що неолібералізм та неоконсерватизм не являли собою єдині дієві соціально-економічні програми в державах Заходу другої половини ХХ ст. Існувала ще третя економічна альтернатива, пов'язана із соціал-демократією та відома під назвою “демократичного соціалізму” (реформи уряду британських лейбористів в 1945-1951 рр., “лівий експеримент” французьких соціалістів в 1981-1982 рр. та ін.). Хоча в Західній Європі та Північній Америці соціально-економічні здобутки соціал-демократів були порівняно скромними, водночас, у країнах Північної Європи їм вдалося, перебуваючи при владі протягом кількох десятиліть поспіль, побудувати своєрідну соціально-економічну модель, відому як “шведський соціалізм” (або “скандинавська модель держави добробуту”). В основу останнього покладено концепцію «функціонального соціалізму» шведських соціал-демократів (поєднання приватних і суспільних засад економічного розвитку на функціональній основі). Головними рисами цієї моделі можна вважати: плюралізм форм власності (співіснування приватної, державної й колективної), етатизм (політика контролю ринкових відносин з боку держави), високий ступінь автономії і ключова роль громадських організацій (профспілок, союзів підприємців, фермерських організацій,

об'єднань екологів, жінок, споживачів та ін), високі прогресивні податки на прибуток (від 5 до 45 відсотків залежно від розміру прибутку), сильно розвинута соціальна сфера (високі соціальні виплати, зокрема, допомога з безробіття нерідко доходить до 90% від зарплати; суттєві бюджетні відрахування на освіту, охорону здоров'я та ін.), виробнича демократія та принцип соціального партнерства у виробничій галузі тощо. На відміну від британських лейбористів та французьких соціалістів, скандинавські соціал-демократи пішли шляхом не усупільнення (націоналізації) власності, а державного перерозподілу доходів, їх вирівнювання (так, хоч Швеція є країною класичного капіталізму, де 95 % засобів виробництва перебувають у приватній власності, вона має найбільш розвинену систему соціального забезпечення та колективного споживання). Половина валового національного продукту контролюється державою, і 50 % цих засобів використовується на соціальні потреби, причому ці державні витрати є точно обґрунтованими і здійснюються в раціональних формах.

Докладніше висвітлення питань щодо причин, характеру та наслідків зрушень у соціально-економічній політиці держав Західної Європи та Північної Америки в другій половині ХХ ст. студент може знайти у наступному переліку літератури.

- Волков А.И. *Швеция: социальное-экономическая модель.* – М., 1991.
- Гарбузов В.Н. *Революция Рональда Рейгана.* – М., 2008.
- *Консерваторы у власти: опыт Великобритании.* – М., 1992.
- Ламперт Х. *Социальная рыночная экономика: германский путь.* – М., 1993.
- Перегудов С. П. *Тэтчер и тэтчеризм.* – М., 1996.
- Перегудов С.П. *Неоконсервативная модель общественных отношений // Мировая экономика и международные отношения.* – 1990. - № 11.
- Перегудов С.П. *Социал-демократическая модель общественных отношений // Мировая экономика и международные отношения.* – 1990. - № 5.
- Сич О.І., Мінаєв А.В. *Доба "холодної війни": основні тенденції світового розвитку: Навчальний посібник.* - Чернівці, Рута, 2008.

• Сич О.І., Мінаєв А.В. Світ у другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.: основні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку: Навчальний посібник. Чернівці: Наші книги, 2010.

• Социально-рыночная экономика. Краткий очерк. – М., 1991.

Масові суспільні рухи в країнах Західної Європи та Північної Америки в другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.

Протягом вивчення матеріалу даної теми студенту необхідно зрозуміти та вміти пояснити причини занепаду робітничого руху та появи нових масових суспільних рухів в країнах Заходу після завершення Другої світової війни, знати визначення та суть понять "робітничий рух", "рух за громадянські права", "антивоєнний рух", "молодіжний протест", "екологізм", "антиглобалізм" тощо.

Передусім, при розгляді теми варто з'ясувати зміст, характер та наслідки активізації масових суспільних рухів в країнах Західної Європи та Північної Америки після Другої світової війни. Потрібно усвідомлювати, що масові соціальні рухи другої половини ХХ - початку ХХІ ст. є досить специфічною формою суспільної самоорганізації між людьми. Специфічність полягає в тому, що у сучасному масовому суспільстві (на відміну від рухів минулого), вони не руйнують, а, умовно кажучи, наповнюють його, є інтегрованими до його складу (тому часто їх називають «новими соціальними рухами»). Саме після закінчення Другої світової війни розпочався період радикальних суспільних реформ і змін, пов'язаних із формуванням «масового суспільства». Отож, у післявоєнний період виникли й стали активно розвиватися такі масові рухи, як жіночий, рух за права сексуальних і гендерних меншин, рух за мир, рух за громадянські права, антивоєнний і екологічний рухи та молодіжний/студентський рух (який у 60-х рр. фактично злився у єдине ціле з рухом «нових лівих»). У 1990-ті рр. з'являється ще один новий рух – антиглобалізм.

Варто вказати, що масові соціальні рухи виникають там і тоді, де і коли певні соціальні обставини сприймаються громадянами як нестерпні (причому часто не там, де вони важчі, а там, де шлях їх подолання був вже, значною мірою, пройдений суспільством). При цьому процес активізації масових рухів обумовлений насамперед

усвідомленням масами необхідності особистого впливу на прийняття рішень політичної еліти. Піднесення антивоєнного, екологічного, молодіжного та інших рухів були зумовлені наростанням певних кризових явищ у політиці, ідеології та духовному житті країни. Важливо відзначити, що учасники рухів не тільки критикували уряд, а й пропонували альтернативні шляхи вирішення проблем.

Серед передумов, що сприяли піднесенню суспільних рухів, велике значення мали зміни в соціальній структурі під впливом НТР та зростання культурного та інтелектуального рівня населення. Із плином часу у значної частини населення Західної Європи та Північної Америки підвищилася здатність до самостійного, вільнішого від впливу старих стереотипів, осмислення світових проблем. Наявність демократичних традицій, певних соціальних завоювань також сприяла розвитку громадської активності та готовності домагатися задоволення своїх вимог. При цьому варто усвідомити, що традиційні політичні партії не змогли інтегрувати учасників «нових рухів», оскільки ті вважали ці партії відповідальними за кризові явища в розвитку суспільства.

Помітне місце серед подій другої половини ХХ ст. займає спалах молодіжної активності в 60-х рр., що охопив найрозвинутіші держави Західної Європи, ставши, з одного боку, причиною гострої політичної кризи в багатьох державах, а, з іншого, - одночасно результатом і проявом глибокої кризи основних суспільних цінностей західного суспільства. Молодь заявила про себе як про окрему, досить вагому суспільно-політичну силу, виступила в якості антисистемної опозиції, озброєна власною ідеологією. При цьому вирішальну роль у розгортанні молодіжних протестів відіграла найбільш освічена й інтелектуальна частина молоді – студентство, а центрами розгортання молодіжного протесту ставали насамперед вищі навчальні заклади та студмістечка ("кампуси"). Серед головних причин, що спонукали студентство країн Заходу очолити активну опозицію до тодішнього "істеблішменту", насамперед доцільно виділити кризу вищої освіти (та не зовсім вдалі спроби її реформування), а також зміни у соціальному статусі гуманітарної інтелігенції. Що ж до ідеології молодіжного протесту 60-х рр., то вона за своїм характером була ліворадикальною, антикапіталістичною, антиімперіалістичною та антиавторитарною.

Варто підкреслити, що одним з чинників радикалізації молодіжного протесту 60-х рр. стала війна, організована США проти В'єтнаму, яка похитнула віру молоді Заходу у демократичність суспільно-політичного ладу держав Зхідного світу. Тому антивоєнний рух, що сформувався на тлі протестів проти цієї непопулярної війни правомірно розглядати одночасно і як відгалуження молодіжного протесту 60-х рр., і як окремий масовий рух зі своїми власними принципами та завданнями. В цілому ж, антивоєнний рух не лише охопив значні верстви молоді США (що було зрозуміло з огляду на їхню особисту зацікавленість у припинення американо-в'єтнамського конфлікту), але й поширився на молодь Західної Європи. Остання, попри те, що конфлікт не загрожував безпосередньо її інтересам, дуже активно проти нього протестувала.

Важливе місце з-поміж масових суспільних рухів післявоєнної доби займав екологічний рух, учасники якого займались як діями в сфері реалізації громадянських прав (екологічною освітою, збором вторинної сировини, очищенням річок, лісів, розробкою екологічно чистих технологій), так і діями, спрямованими на зміну державної політики в екологічній сфері (демонстраціями, страйками, пікетами з екологічних проблем, а також несанкціонованими діями, мотивованими екологічними причинами). Говорячи про ідейно-політичну основу екологічного руху, слід відзначити його неоднорідність, адже політичний спектр «зелених» коливається від помірнього до радикального. В цілому ж серед напрямків екологічного руху зазвичай виділяють екоконсерватизм, екореволюціонаризм та екореформізм.

Суперечливі наслідки глобалізації стали основою для виникнення й поширення антиглобалістського руху, учасники якого являють собою строкате зібрання різних груп протесту (від екстремістів, що не сприймають глобалізацію як таку, до поміркованих критиків окремих її тенденцій). Антиглобалізм включає багато окремих рухів, причому чимало його учасників не сприймають цього терміну, й використовують інші назви, такі як «Рух всесвітньої справедливості», «Рух рухів» (в Італії), «альтерглобалізм» (у Франції) та багато інших. Основними об'єктами їхніх нападок є різного роду міжнародні організації, такі, як МВФ, Світовий банк, а також транснаціональні корпорації. Часто антиглобалісти виступають не проти самого процесу глобалізації, а проти несправедливого устрою світу, зокрема, проти прірви в якостях життя в розвинених та найбідніших країнах. Типовими є акції протесту антиглобалістів проти саммітів голів

держав «великої сімки». Рух антиглобалістів не має єдиної організаційної структури, єдиної ідеології і єдиного лідера, однак відіграє помітну роль в сучасних суспільно-політичних процесах.

Окреме місце в переліку масових суспільних рухів післявоєнної доби займає робітничий рух, який, на відміну від перелічених вище, належить не до нових соціальних рухів, а до старих. Водночас, він, поза сумнівами, переніс суттєві трансформації порівняно з міжвоєнними часами. Значною мірою зрушення були зумовлені соціальними трансформаціями в країнах Заходу, насамперед, тим, що відбулася кардинальна зміна ролі, значення та характеру самої праці (поступово зникає класичний, описаний ще К. Марксом, промисловий пролетаріат, оскільки частка робітників, зайнятих у сфері фізичної праці різко скоротилась; а, натомість, робітник перетворюється на контролера виробничих процесів). До того ж, розгортання НТР зумовило зростання вимог до кваліфікації робочої сили, адже постійно розширювалися інтелектуальні функції праці. Відповідно, разом із підвищенням професійного та освітнього рівня робітників та службовців, збільшилася їхня заробітна платня й покращилося матеріальне становище, самі ж робітники поступово почали зрощуватись з інженерно-технічним персоналом.

Все це справило суттєвий вплив і на характер робітничого руху, який в другій половині ХХ ст. перестав сприйматись суспільною елітою як системоруйнівний чинник, оскільки поступово інтегрувався в суспільство (по мірі того, як робітники ставали дедалі більше зацікавленими в збереженні та розвитку соціальної держави). Тому в цьому аспекті він набув ознак нового соціального руху. Одночасно відбулася суттєва деполітизація робітничого руху. У другій половині ХХ ст. остаточно завершився революційний період розвитку профспілок та перемогла ідеологія соціального партнерства (у результаті чого профспілки відмовилися від порушень соціального діалогу в обмін на визнання профспілкових прав та державні соціальні гарантії). Неабияка роль у таких змінах належить як політиці післявоєнних неоліберальних урядів, так і впливу соціал-демократичних партій (при зменшенні впливу на робітників Заходу з боку комуністів).

Докладніше висвітлення питань щодо масових суспільних рухів в країнах Західної Європи та Північної Америки в другій половині ХХ ст. - на початку ХХІ ст. студент може знайти у наступному переліку літератури.

- Агитон К. *Альтернативный глобализм. Новые Мировые движения протеста.* – М., 2004.
- Бузгалин А.В. *Альтерглобализм: к теории феномена // Альтернативы.* - 2005. - №4.
- Вдовиченко Л.Н. *Альтернативные движения в поисках альтернатив.* – М., 1988.
- Грачев А.С. *Поражение или урок?: Об опыте и последствиях молодежных и студенческих выступлений 60-70-х гг. на Западе.* – М., 1977.
- Кистенева Е.В. *Антиглобалистское движение в странах Европейского Союза на примере Франции, Великобритании и Германии // Вся Европа.* - 2012. - №3 (64).
- *Массовые движения в современном обществе.* – М., 1990.
- *Массовые демократические движения: истоки и политическая роль.* – М., 1988.
- Мінаєв А.В. *Молодіжний протест 60-х років ХХ ст. в країнах Західної Європи: витоки та суть // Суспільно-політична історія Європи в ХХ столітті.* – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 219-240.
- *Молодіжний радикалізм другої половини 60-х рр. ХХ ст. в країнах Західної Європи та США: Конспект лекцій.* – Частина I / Укл.: А.В. Мінаєв. – Чернівці, 2008.
- Найдорф М.И. *Массовые движения в массовых обществах // Вестник РХГА.- СПб, 2010. -Т. 11. - Вып.4.*
- *Свободны наконец! (Движение за гражданские права в США).* - U.S. DEPARTMENT OF STATE, Bureau of International Information Programs., 2008.
- Сич О.І., Мінаєв А.В. *Світ у другій половині ХХ - на початку ХХІ ст.: основні тенденції політичного та соціально-економічного розвитку: Навчальний посібник.* Чернівці: Наші книги, 2010.

Навчальне видання

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ до курсу історії країн Західної Європи та Північної Америки (новітній період)

Укладачі **Сич Олександр Іванович**
Мінаєв Андрій В'ячеславович

Відповідальний за випуск **Сич О.І.**